

Универзитет у Београду

Филозофски Факултет

Одељење за историју

Мастер рад

Властела цара Душана

Ментор:

др Ђорђе Бубало

Студент:

Стефан Радојковић

Београд,

2020. године.

Садржај

Увод	3
Властела у Србији Немањића	5
Краљ и цар Стефан Душан	8
Душанова властела – просопографски подаци	17
Титуле и службе српске властеле	32
Властела у Душановом законнику	39
Војна улога властеле	45
Ктиторство	49
Приватни живот властеле	53
Закључак	58
Историјски извори	60
Литература	60

Увод

Владавина Немањића (1166-1371) се сматра за најславнији и најпросперитетнији период српске средњовековне државе. Моћ ове државе огледа се у мудрој и стабилној владавини владара из ове благодатне лозе, устројству државе и трудбености поданика. Најславнији владар ове лозе био је краљ а касније и цар Стефан Душан (1331-1355). Он је државу уздигао на врхунац славе и богатства, уздигао ју је у царство. Та његова напредна визија је била помогнута његовим умећем, храброшћу и другим државничким талентима. Но свакако он то није могао учинити сам, имао је исто тако способне и умешне поданике. Заслужни су били сви поданици али у првом реду се издвајају припадници властеоске класе. Властеоска класа има незаменљиву улогу током целог српског средњег века и она као и Стефан Душан доживљава велики узлет у овим временима.

Овај рад има циљ да представи Душанову властелу, да покаже ко су они били, како су живели и какав значај су имали у тадашњој држави. После уводних поглавља која говоре о властели у Немањићкој држави и о животу краља и цара Душана, рад садржи поглавља која говоре о биографским подацима неких властелина, титулама које су носили, њиховом положају у царевом законнику, значају у ратним дејствима, ктиторству и о њиховом приватном животу.

Свака од тема које рад обухвата била би сликовитија и садржајнија да су историјски извори који говоре о српском средњем веку а и о овим темама појединачно богатији. Генерално гледано извори су често доста штур и неки сегменти ових целина често остају затамњени. Бројни познати историчари су се хватали у коштац са овим објективно незахвалним историјским истраживањима и извукли максимум из њих. Вредан и трпељив рад знаменитих историчара допринео је томе да се о овим темама може створити једна заокружена слика која свакако у основи, а негде и детаљније реконструише ова давно минула времена. Узгред овај период, време краља и цара Душана је био највећи српски успон и време најјачег српског утицаја на Балканском полуострву, те је овај његов значај допринео већој сачуваности савремених извора који као такви помажу осветљењу ових времена.

Најзначајнији историјски извори за ову тему су свакако у препису сачувани Законик цара Стефана, бројне повеље које је цар издавао, писма, уговори, записи и

натписи. Већина ове грађе је сачувана у Дубровнику. Проширење српске државе која је обухватила и Атос, Свету Гору, допринело је ближим потребама за административним пословима са тамошњим манастирима. Ова појава је довела и до стварања драгоцене грађе која је захваљујући изолованости ових светиња сачувана до данас. Међу најдрагоценијим историјским изворима за овај период се истичу византијски писци који су и у овом периоду значајног места у својим делима придавали Србима, чему је разлог било већ поменуто српско ширење и појачани утицај на ромејски свет. Међу византијским ауторима значајним за расветљење овог периода предњаче савремени писци Нићифор Григора и Јован Кантакузин. Григора је био свестрани ромејски дипломата који је написао Ромејску историју, дело које покрива историју царства у периоду између 1204. и 1359. године. Поменуто време обухвата целокупну Душанову владавину, те ово дело даје одређене податке о тадашњој Србији, наравно углавном око оних питања која су дотицала Византију. Друго и за ову тему, Душанову властелу, значајније дело је мемоарски спис Јована Кантакузина. Он је једна од најзанимљивијих личности богате византијске историје, што се може потврдити и његовим делом које прати целу његову политичку каријеру коју је он на самом крају поставио на врхунац, у периоду од 1347. до 1354. био је византијски цар. Он је у току своје каријере једно време био веома близак савезник српског владара а касније огорчени ривал. Из тих разлога је сасвим јасно што Душан и српска држава имају значајан удео у његовом делу. Он у свом спису даје и одређене податке о српској властели што је веома важно за истраживање ове теме. Сем дипломатичке и књижевне грађе ту су и бројне властеоске задужбине које у ово време постају веома честе. Оне које су сачуване до данас могу помоћи у уобличавању представа о властели, код неких дају и јасне ликовне представе, портрете властеле ктитора. Наравно ту је и друга археолошка грађа која помаже у истраживању живота племића из Душанових времена.

Ови историјски извори су били основа на којој су историчари створили богату литературу која се бави овим периодом и српском властелом. На основу одређене литературе и неких историјских извора овај рад ће кроз већ наведене сегменте представити властелу краља и цара Стефана Душана.

Властела у Србији Немањића

У српској средњовековној држави најважнија личност је природно био владар, уз њега су ишли његова породица, даљи рођаци, остали моћници и црквене личности. Као и остале европске државе тог времена и српска је била феудално уређена, постојала је друштвена стратификација и хијерархија. Постојали су повлашћени и подређени поданици као и црквене личности које су суштински такође биле повлашћене. До Стефана Немање су већ били изграђени темељи феудалног друштва на којима се српска држава уздигла.¹ Повлашћени слој световних поданика је онај који је у центру наших интересовања у овом раду. Тај повлашћени слој је од најранијих времена после владара поседовао највећу моћ у српској држави. Људи који су спадали у овај слој су најчешће били владареви ближи и даљи рођаци као и остали богати, моћни и утицајни људи. Ови повлашћени људи су у српској средњовековној држави називани на неколико начина: бољари, благодарни, велможе, великоименити, велеславни, велемоћни, силни... Од бројних назива за њих временом се највише усталио израз, који се и данас за њих најчешће користи а то је властела. Овај друштвени слој се временом искристалисао и од времена краља Милутина то је уз себре главни друштвени слој краљевих поданика, мада у ранијем периоду постојао је и слој између ова два а то су били војници као што се види у повељи краља Стефана Првовенчаног манастиру Жичи.² Временом се војска као посебан друштвени слој изгубила и ушла у слој властеле.

Сама друштвена класа властеле је унутар себе имала доста разлика, нису сви имали исти положај и статус. Разликовали су их богатство, моћ, утицај, блискост владару и тиуле, па су самим тим постојали доста моћнији властелини од остале већине. Тако се уздигла посебна група велике властеле или великаша. У историјским изворима јављају се изрази као што су „велика и мала властела“ или „крупна и ситна властела“. Од ове „мале“ властеле временом је изникла посебна група властеле коју извори називају „властеличићи“ и која се први пут среће за време краља Драгутина.³ Властеличиће као засебну групу становништва касније потврђује и Душанов законик. Такође, Душанов законик поистевећује властелу домаћег и страног порекла. Властела, и мала и велика је била одговорна свом владару који се о њима старао. Владар своју

¹ М. Благојевић, „Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 372.

² Р. Михаљчић, „Властела“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 88.

³ Р. Михаљчић, „Властеличићи“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 91.

властелу у јавним исправама често назива браћом, пријатељима или својом децом.⁴ Основно добро на чему се заснивала снага властелина јесте био његов земљишни посед са или без зависног становништва. Ове поседе властелин је могао да наследи или да их добије директно од владара. Уколико их је наслеђивао морао је да добије потврду од владара која се у том случају, као и у случају да је посед добијао на дар од владара звала „милост“. Милост добијена од владара је могла бити и титула или нека друга награда. Наследно земљишно добро у седњовековној Србији се назива „баштина“, што би значило очевина. Овај посед се заједно са свим зависним становништвом налазио у трајном власништву једне породице, био је наследан а уколико није било директног наследника то је могао бити најближи сродник до осмог колена. Власник баштине је био у могућности да са њом ради шта хоће, користи је по свом нахођењу, прода или поклони. Зависно становништво које је живело на властелиновом поседу било је везано за његов посед и имало је одређене обавезе према њему које су се огледале у новчаним или робним порезима, работама⁵ и пратњи свог господара у војним активностима. Властелин баштиник је имао и обавезе према свом владару које су се огледале у соћу⁶ и војној служби. Посед једног властелина није морао бити наследан, он је свој посед могао и добити од свог владара на одређено време или до своје смрти. Ови поседи се називају „пронија“ и долазе у српске земље из Византије, преко новоосвојених области у време краља Милутина.⁷ Овај посед је властелин добијао у замену за војну службу владару. Он је тада имао мање слободе у служењу својим поседом, односно могао је само да га користи тако да не мења затечено стање. Тада је имао исте обавезе као властелин баштиник уз још нека додатна оптерећења. Овај посед је могао да изгуби али и у случају пронијарева смрти могао је да га преузме његов наследник али уз исте обавезе као и његов претходник, дакле без добијања посуда у наследство. Величине властеоског посуда су биле различите, били су већи и мањи у складу са значајем и богатством властелина. Природно је претпоставити да су највећи поседи били у власништву властеле баштиника. Величина посуда је ишла од десетак села, понекад и цела жупа до оних мањих који су могли имати само једно село или чак само његов део.⁸

⁴ М. Благојевић, „Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци“..., 374.

⁵ Радна обавеза зависног становништва према надређеном без надохнаде, биле су различитог карактера. У Душановом законнику се наводи да је зависан сељак дужан да за свог господара работа два дана недељно.

⁶ Новчани порез који се у изворима назива и „доходак царски“ који је сва властела дужна да исплаћује владару. Они су овај доходак прикупљали по својим поседима.

⁷ Б. Ферјанчић, „Пронија“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 590.

⁸ М. Благојевић, „Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци“..., 375.

За ове поседе, световне као и оне који су били у власништву манастира, историчари су увели термин властелинство који се и најчешће користи у литератури.⁹

Властела је живела од свог поседа, плаћала порез и вршила војну службу за свог господара. Уз све то они су лично били обавезни за сигурност свог земљишног поседа као и за људе настањене на њему а и људе који пролазе кроз њега. Такође уколико га је владар узео у своју службу могао је да врши одређене управне функције, буде члан дворске свите а ако је био припадник локалне управе он је могао да буде и судија у одређеним судским процесима. Постоји и претпоставка, базирана на честом помену младих племића на Душановом двору у делу Јована Кантакузина и на основу текста Душановог законика, да је на двору постојала посебна служба коју је чинила млада властела.¹⁰ Крупна властела је имала и неку врсту саветодавне обавезе, они су често саветовали владара и утицали на различите одлуке.

Оно што се властели највише могло замерити и врло тешко опростити била је невера. У дефинисању невере највише помажу Синтагма Матије Властара и Јустинијанов закон. Према наведеним изворима неверни су били издајнице и непокорни, они који подстичу ратнике на државу, они који издају православне непријатељима, они који пребегну неправославним и другим непријатељима, уротници против владара и државе као и они који се не позивају на војни позив владара. За овакве преступе властелин се кажњавао одузимањем позиву а често и смрћу.¹¹

Властела је одувек имала значајан утицај на владарске одлуке, што се повећањем њихове моћи могло само увећати. О томе сведочи Нићифор Григора који каже да је након преврата на трону 1331. властела заточила бившег краља Стефана а да нови краљ на то није могао утицати.¹² Овај Григорин податак је доста дискутабилан али свакако сведочи о моћи властеле у тадашњем друштву. Уз то зна се и за државне саборе који су постојали у српској средњовековној држави и који су сазивани када су се доносиле битне одлуке. Овај сабор је у изворима називан „сабор српске земље“ или „сабор отачаства“ и не треба га мешати са „сабором српским“ који се у изворима помиње као

⁹ С. Мишић, „Властелинство“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 89.

¹⁰ Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, ЗРВИ 33, Београд 1994, 184-185.

¹¹ М. Ивановић, *Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Београд 2019, 456.

¹² *Византијски извори за историју народа Југославије том VI* (ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић), Византолошки институт САНУ, Београд 1986, 211-212.

црквени сабор.¹³ Сабор српске земље су чинили владар, црквени великодостојници и властела. Сазивао га је владар и на њему су учествовале најистакнутије личности из црквеног и световног живота. Тачни бројеви учесника сабора нису увек познати, мада се у изворима зна за сабор из периода пред крај друге деценије XIV века када су на сабору били архиепископ, четрнаест епископа, четрнаест игумана и угледних монаха уз властелу, чији број није познат али их је вероватно било више него црквених личности.¹⁴ На овим саборима ред и хијерархија су били добро познати тако су и црквени и световни учесници и седели по одређеном редоследу. Код световних су вероватно највише положаје заузимали владареви сродници и крупна властела, могли су и тиутларно хијерархијски бити распоређени. На овим саборима се могла наћи и владарева супруга, па чак и да мења владара што се и десило на сабору 1330. убрзо након битке код Велбужда, када је краља Стефана мењала краљица Марија.¹⁵ Дело Јована Кантакузина говори како се краљ саветовао са скупом од двадесет четири војводе, а да се на том сабору властели прво обратила краљица па краљ а потом и властелин Јован Оливер.¹⁶ То је такође један податак који говори о великом значају овог саветодавног тела у српској држави.

Све ово јасно указује на значај властеле која је имала значајну улогу у војном, саветодавном и церемонијалном животу српске државе средњег века.

Краљ и цар Стефан Душан

Најдуговечнија, светородна лоза Немањића дала је десет владара који су владали српском земљом од 1166. до 1371. године. Један од најславнијих и најмоћнијих владара ове лозе а и целе српске историје јесте краљ и цар Стефан Душан. Он је даљи потомак оснивача свете лозе, великог жупана Стефана Немање, праунук краља Уроша који је био трећи и најмлађи син првог српског краља Стефана Првовенчаног. Унук краља Милутина који такође, попут свог оца није био први наследник у реду за престо али је сплетом историјских догађаја дошао на власт. Син и наследник краља Милутина је био

¹³ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас CDX Српске академије наука и уметности Одељење историјских наука, књ. 14, Београд 2008, 24.

¹⁴ *Исто*, 17.

¹⁵ *Исто*, 22.

¹⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 395.

Стефан, који је након своје побуне 1314. дошао у немилост свог оца па је био заробљен, ослепљен и послат као таоц цару Анронику II у Цариград. Он је на овај начин померен из реда наследника српског престола као и његов син Душан. Стефан је био ожењен Теодором, ћерком бугарског цара Смилца и са њом је имао два сина Душана и Душица који је и умро у овом изгнанству. У Цариграду је по свему судећи цела породица добро живела у манастиру Светог Јована Претече негде око седам година. Душан је био рођен 1308. године и цео овај период је провео са оцем у византијској престоници што је оставило значајан утицај на њега.¹⁷ Стефан се трудио да се врати у своју земљу и напослетку успео уз подршку Данила II будућег архиепископа.. Каснији аутор Григорије Цамблак говори да је Стефан по повратку послао сина Душана на двор код краља, где је овај провео до годину дана.¹⁸ Краљ Милутин је након дугог живота и владавине умро 29. 10. 1321. године и ту прилику је искористио Стефан који је успео да се избори за престо. Крунисао се на Богојављење 6. 1. 1322. заједно са својим сином који је тада добио титулу младог краља. По већ устаљеној пракси узимања нових имена српских владара по крунисању, Стефан је себи додао име Урош, па је његово потпуно име гласило краљ Стефан Урош III, а његов син је себи додао име Стефан. Млади краљ Душан је добио на управу Зету, док му се двор налазио на обали реке Дримца.

Душан се поново помиње 1326. у близину Дубровника када је дошао да преговара о одбрани једног од браће Бранивојевића¹⁹. Стефан Душан се још као млади краљ истакао као вешт у војном занату а о томе сведоче историјски извори. Краљ је свог сина, младог краља послао у борбу против босанског бана са ким је имао спор око Хумске земље коју је овај преотео након побуне браће Бранивојевић. Стефан Душан је судећи по изворима извојевао велику победу и освојио велики плен 1329. против босанске војске. Сем ове битке још су значајнија сведочанства која говоре о бици код Велбужда, једној од најславнијих битака српске војске у средњем веку. Војске бугарског цара Михајла Шишмана (1323-1330) и српског краља Стефана су се сусреле код Велбужда 28. 7. 1330. године. Ова битка је завршена великом српском победом која је натерала и византијског цара, који се претходно запутио српским земљама, на повлачење. У овој бици део војске је предводио и млади краљ, који се судећи по

¹⁷ Има и новијих истраживања који време рођења Душана датирају у 1312. годину. Погледати: Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи год. 19 бр. 2, Цетиње 2013, 155-166.

¹⁸ Б. Ферјанчић, С. Тирковић, *Нав. дело*, 28.

¹⁹ Властелинска породица која се двадесетих година XIV века осамосталила у Хуму. Напао их је босански бан, да би их потом поразио у сарадњи са Дубровником.

изворима веома истакао. Након ове битке темпераментни млади краљ је 21. 8. 1331. спровео заверу где је уз помоћ себи одане властеле заробио и збацио оца. Помакнувши свог оца са престола Душан се крунисао на Малу Госпојину 8. 9. 1331. године, крунисање је обавио Данило II, тадашњи архиепископ.

Нови краљ Стефан Душан, који је уз помоћ властеле преузео престо од оца очигледно је био спреман да испуни очекивања својих потчињених у погледу ширења српске државе. Убрзо након крунисања се упутио у поход на југ, поход је био успешан и краљ је стигао до Струме и Амфиопоља, судећи по казивању Нићифора Григоре.

У току своје владавине Стефан Душан је често био у сукобима са Византинцима и Угарима, док је на истоку граница била мирна са Бугарским царством. Овај мир је заслужен добрим односом двојице владара који је изграђен убрзо по доласку на власт обојице. Овај добар однос између краља и бугарског цара Јована Александра (1331-1371) је убрзо потврђен браком српског краља са Јеленом, сестром бугарског цара. Тај брак је највероватније склопљен у јулу 1332. године.²⁰ Можда би брак био склопљен неки месец раније али га је одложила побуна великаша војводе Богоја и Димитрија Суме у Дукљи. Нови краљ је морао да среди и односе са Дубровчанима који су добили потврду својих привилегија, а је требало и решити питања око Хумске земље у којој се ситуација закомликовала након побуне Бранивојевића за време владе претходног српског краља. Ова ситуација је са Дубровчанима решена издавањем две Стонске повеље 1333. и 1334. којима они добијају полуострво Стонски рат а заузврат су краљу дали 8000 перпера и обавезали се на нови данак у износу од 500 перпера годишње. Друге делове хумске земље коју је преузео босански бан Стјепан II (1322-1353) краљ је повратио до јула 1336.²¹

Српска освајања су се након ових 1331. на кратко зауставила, а нови успеси српска војска сачекала је две године. Уочи тих нових успеха угледни Византинац Сиргијан пребегао је српској власти. Овај великаш, који је био значајна политичка фигура у Византији, пребегао је од цара Андроника III српском краљу 1333. године. Сиргијан, као угледан и способан, уз то изврстан познавалац царства обећао је краљу подршку у његовим походима на југ. Ови походи су се и збили у лето 1334. када су два савезника предвођивши српску војску успешно освајали царске земље. Сиргијан је

²⁰ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав дело*, 64-65.

²¹ *Исто*, 94.

успео да заузме град Костур а Душан Прилеп и Охрид, веома успешни у походу, они су се убрзо нашли у близини Солуна. Цар, светсан значаја и опасности свог угледног пребега потрудио се да припреми заверу организовао је заверу у којој је Сиргијан убијен. Душан свестан значаја губитка свог савезника приступа преговорима са царем. Два владара су се сусрела на реци Галик у близини Солуна и након преговора склопили су мир 26. 8. 1334. Доступни извори нису у сагласности око питања услова преговора, Нићифор Григора каже да је Душан све градове вратио цару, док Данилов настављач наводи широк списак градова које је краљ задржао али је извесно да су неки од тих градова прикључени српској држави доста касније. Ове прилике је српској држави извесно било признато проширење на Охрид, Прилеп и Срумицу.²² Српски краљ није овим миром постигао свеукупни мир у земљи јер се нова опасност надвила на северу. Угарски краљ Карло Роберт (1308-1342) је напао српске земље у периоду између новембра 1334. и јануара 1335. али је се убрзо повукао након покретања српске војске на север. У овој експедицији српском краљу су можда подршку пружили и војници византијског цара.

Годину 1336. обелижала је криза у брачном животу српског краљевског пара која се огледа у новим брачним преговорима краља Душана. Он је те године преговарао око женидбе са Јелисаветом, братаницом аустријског војводе Отона, која је касније исте године преминула. Криза у браку Душана и Јелене је могла настати због немања потомака у овом браку, али је та несрећа ускоро прошла и краљевски пар је између 1. 9. 1336. и 31. 8. 1337. добио сина ког су назвали Урош. Овакве кризе се више нису јављале, чак је и очигледан хармоничан однос и доста јак утицај краљице на свога мужа. Исте, 1336. године је дошло и до другог сусрета краља са византијским царем у Радовишту у јулу или у јесен наведене године. Овај сусрет који је био организован на подстрек са српске стране прошао је у пријатељском тону и био доста значајан за будуће односе тада другог најугледнијег човека царства, Јована Кантакузина и српског краља.

У децембру 1337. умро је веома угледни архиепископ српски Данило II, њега је на престолу Светог Саве наследио Јоаникије. Ово је веома интересантна појава јер је нови архиепископ до тренутка устоличења на архиепископски престо био световна личност. У разјашњењу ове појаве доста помаже сазнање да је он пре архиепископске

²² С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014, 40.

службе био логотет на двору краља Стефана. Имајући то у виду јасно је да је краљ желео човека од поверења на врху српске црквене организације. Наредне, 1338. долази до новог упада угарске војске у Србију, а они су се крајем исте године повукли на своје територије.

Почетком пете деценије XIV века збивали су се битни догађаји у суседном царству. Те догађаје покреће смрт цара Андроника III 15. 6. 1341. године, цара који је успео да стабилизује земљу и врати значајне одметнуте територије. Покојни цар је за собом оставио ни десет година старог сина Јована V, свог наследника. Питање његовог наследства је било неспорно али се отворило питање регента, који ће водити главну реч док млади цар не одрасте. За ту функцију се наметао угледни Јован Кантакузин, који није био по вољи царевој мајци Ани Савојској. Она је из тих разлога сама прогласила регенство уз подршку патријарха Јована Калекаса и великог дукса Алексија Апокавка. У земљи је настала велика несигурност због унутрашње поделе а подстакао ју је и спољни утицај, продор српског краља до Солуна који је убрзо преговорима прекинут. Немоћан да се одмах наметне као регент младом цару, Кантакузин поступа радикално и 26. 10. 1341. се проглашава за цара у Дидимотици. Наредног месеца је већ слао посланство српском краљу. Убрзо, у периоду од неколико месеци Кантакузин губи присталице и уочава могућност успеха у савезу са Душаном, шаље му посланике који бивају заробљени од стране Апокавка. Немајући другог решења Кантакузин решава да лично оде у посету српским земљама. Кренуо је у унутрашњост српских земаља долином Вардара и ту је уз свој пут боравио у Просеку код Михајла Асена, па је код Велеса наишао на Јована Оливера са којим је провео неко време добро угошћен. Оливер је потом јавио свом владару о госту који намерава да га посети, Душан је тада био на истоку својих земаља у пратњи супруге која је кренула у посету свом брату. Краљ је отказао овај пут и заједно са супругом се упутио у двор у Паунима где је и примио свог значајног госта. Цар је код Срба добро примљен са свим почастима које приличе ромејском цару. Наравно уз гозбу вођени су значајни разговори о потенцијалном савезу и међусобном савезничком односу. Једно од спорних питања је било и питање великаша Хреље, господара Струмице и Мелника. Овај великаш је пришао ромејском царству још за време Андроника III али ствар је била решена када су се у току преговора појавили Хрељини изасланици и повиновали се краљу Стефану. Савез је на крају склопљен, Душан је обећао помоћ у рату против владајућег регентства царства. Дискутабилни су услови споразума у историјским изворима због субјективних

података које доноси Јован Кантакузин, али је готово извесно да је један од главних договора био онај по питању поделе будућих освојених територија, изгледа да је свако требао да задржи шта освоји а то сведочи и Григора.²³ Такође је договорен и привременостанак Кантакузиновог сина Манојла у српским земљама и његов брак са ћерком Јована Оливера.

Након склопљеног споразума и пријатељства освајачке операције су могле да почну. Душан је савезника снабдео помоћним одредима за напад на Сер који је прошао неуспешно због болести која је задесила велики део војника. На другој страни, српски краљ је био успешан заузео је град Воден. Схвативши опасност царица Ана шаље посланике Душану у нади да ће успети да га наговори да зароби Кантакузина. Царица је у замену за лишавање слободе опасног претендетна српском владару нудила бројне поседе, вероватно све до Хриштопоља осим Солуна а уз то и своју ћерку за супругу краљевом сину Урошу.²⁴ Ови предлози су одбијени а чланови регентства нису одустајали па је и сам Апокавк планирао и пошао на састанак са Душаном али до тога ипак није дошло. Умро је Хреља крајем 1342. и то је била изузетна прилика за запоседања његових поседа што је краљ Стефан и урадио. Јован Кантакузин је схватао опасност видног успона свог савезника али је био немоћан, све док му се крајем 1342. није приклонила Тесалије чиме добија значајно упориште. Уз све то савез је и даље био на снази, Душан је ширио своју државу новим освајањима: Кроја, Берат, Канина и цела Албанија изузев Драча, Воден, Костур и Хлерин.²⁵ Убрзо након значајних успеха долази до сукоба између савезника око града Верије коју је освојио српски краљ а касније заузео Кантакузин, ови догађаји ће довести до кризе споразума априла 1343. и савезници ће се разићи. Нису се одмах јавила отворена непријатељства али само из разлога што је Кантакузин успео да избегне заседу коју му је краљ Стефан спремао са одметнутим Солуњанима у долини Вардара. Регенство, свесно новонасталог сукоба између Кантакузина и Душана је наставило са својим подстицајима да приволи српског краља на своју страну, сада и уз посредство Млечана. Кантакузин свестан опасности тражи нове савезнике и налази их у емиру Умуру. Краљ Стефан наставља своје походе и на почетку 1344. осваја и Зихну. Исте године у мају се десио знаменит сукоб Душанове војске са Селџуцима који су претходно били у служби Кантакузина. До сукоба је дошло код Стефанијане и усред несрећних околности српска војска је

²³ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав дело*, 111.

²⁴ *Исто*, 113-114.

²⁵ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века...*, 40.

претрпела велики пораз. Овај пораз није оставио далекосежне последице и Душан је наставио своја ратовања па га касније исте године срећемо под Сером, градом који је дуго времена покушавао освојити. Душан је и наредне године имао успеха, и освојио све територије до Христопоља сем Солуна, успео је да поврати Верију, завлада Светом Гором, а 24. 9. и да освоји знаменити град Сер. Тада се граница српске државе налазила у кланцима нешто источније од Христопоља.²⁶

Душан је наставио уздизање своје државе, како кроз освајачке походе тако и кроз владарску идеологију. Он је још 1343. у своју титулатуру убацио грчке, односно ромејске земље, а сада након великих проширења својих територија и јачања утицаја решио је да уздигне државу на потпуно нови идеолошки ниво. Душан се прогласио за цара у периоду између новембра 1345. и јануара 1346. Следећи корак након проглашења је било и само крунисање које је могао да изведе, по старим обичајима и традицијама, само патријарх. Душан је то лако предупредио уздигавши и српску цркву из ранга архиепископије у патријаршију, а самим тим и Јоаникија у првог српског патријарха. Сада када је имао обезбеђене све услове крунисао се на Васкрс 16. 4. 1346. године заједно са сином Урошем који овим крунисањем добија титулу краља. Овакав чин није могао бити добро прихваћен од стране Византинаца који су на ово морали гледати као на узурпацију. Кантакузин никад није прихватио нову титулу српског владара, док цар Јован V сигурно јесте само је питање када је то урадио, најкасније јула 1351. када у повељи Хиландару српског владара назива царем. Дакле извесно је да је званични византијски цар прихватио нову титулу српског владара али ограничену на Србе. Код осталих околних народа ова титула је различито прихваћена, мада је често остало то да су српског владара и даље називали краљем.²⁷ Ипак Душанова титула је остала и српска држава је уздигнута на ранг царства и управо са том титулом Душана ће наследити син Урош.

Наредна 1347. година је остала упамћена и по великој епидемији куге која је захватила овај део Европе, српски цар је из тог разлога са супругом боравио на Светој Гори. И уз ову епидемију Душан је ширио своју државу, ове 1347. заузео је Епир а наредне 1348. Тесалију. Све је ово допринело томе да је априла 1350. Душан могао да се похвали Млечанима да држи десет дванаестина царства, а истом приликом је тражио

²⁶ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века...*, 40.

²⁷ М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 87-118.

и помоћ у флоти, где јасно исказује своје тежње за освајање и самог Цариграда. Том приликом српски цар нудио је Млечанима Епир или део Цариграда за узврат, ипак до споразума није дошло.²⁸ Сем јужних граница била су активна и дешавања на северним и западним границама, тада је на угарском трону седео Лајош I (1342-1382) са којим је српски владар склопио мировни споразум још 1346. године. Исте те године поново се активирао сукоб са босанским баном око хумске земље. Млечани су тада посредовали у примирју између српског цара и Стјепана II (1322-1353) али бан је поново напао цареве земље и пљачкао у Приморју. Из тих разлога Душан је покренуо поход против бана и октобра 1350. осваја хумску земљу. За то време је Јован Кантакузин кренуо у офанзиву, након што је преузео Солун од зилота заузима Верију, Воден и неке области у Тесалији. Стефан Душан се упутио на југ и стигао под Солун где је преговарао са обојицом византијских царева. Убрзо је почетком 1351. повратио преотете поседе. Исте године када је покренута и Кантакузинова офанзива, 1350. васељењски патријарх Калист је екскомуницирао српског владара, патријарха Јоаникија као и највише архијереје српске, ова одлука је била искључиво политичка.²⁹

Иза свих ових војних акција Душан је радио на сређивању прилика у држави. Један од најважнијих подухвата у том погледу је било издавање јединственог законика који је оставио значајног трага у историји српског народа и остао упамћен као Душанов законик. Законик је издао на празник Вазнесења 21. 5. 1349. у Скопљу а други део 1354. године. У тај први део улази првих 135 чланова, односно закона од 201 постојећих. Овај закон се највише бави државним и кривичним правом. Сем законодавних делатности Душан је трагао и за стварањем добрих брачних веза које је стварао у браковима своје властеле. Поред властеле желео је и ћерку да уда за једног од синова османског султана Орхана, али ови преговори су се изјаловили, доста уз посредство Кантакузина. И сина, краља Уроша је желео да ожени ћерком француског краља Шарла од Валоа али је био пристојно одбијен због разлика у вери.³⁰ Касније му је нашао адекватну супругу у виду Јелене ћерке влашког кнеза. Душан је по узору на своје претке развијао и ктиторску делатност током целе своје владавине, био је китор манастира Бањске, очеве задужбине у Дечанима, манастира Светог Архангела Михајла

²⁸ С. Ћирковић, Р. Михаљчић, „Освајања и одолевања: Душанова политика 1346-1355“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 556.

²⁹ С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатеми*, ЗРВИ XXIX-XXX, Београд 1991, 222-230.

³⁰ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 297-298.

у Јрусалиму и своје највеће задужбине манастира Светих Арханђела Михајла и Гаврила код Призрена.

И након преговора под Солуном на крају 1350. наставила су се непријатељства између бивших савезника Кантакузина и Душана. У новом сукобу међу византијским царевима Кантакузин је имао подршку Османлија а Јован V српског цара. Битка између поменутих страна се одиграла код Емфитиона где је коалиција Јована V поражена а српска војска доста пострадала. Након овог пораза Османлије заузимају тврђаву Цимпе а 1354. и Галипоље након разорног земљотреса. Тада опасност од Османлија постаје свима јасна. Ове опасности је био свестан и српски цар што се јасно види у његовим преговорима са папом Иноћентијем VI (1352-1362). Душан је и раније, још 1347. преговарао са папском куријом, али сада повод је био очигледан. Преговори су вођени о унији а Душан је за узврат тражио вођство у новом крсташком походу против Турака Османлија. Ови преговори су ишли у добром правцу, али је папски изасланик Петар Тома био хладно прихваћен на српском двору и преговори су пропали. Српски патријарх Јоаникије се негде у овим временима, 3. 9. 1354. упокојио и за његовог наследника изабран је хиландарски игуман Сава.

Војних активности је било и у овим годинама, немирна је била граница са Угарима у периоду 1353-1355. године. Душан је послао своју војску у помоћ својој сестри Јелени, удовици Младена Шубића. Од ње је угарски краљ запосео Омиш, а њене преостале поседе Клис и Скрадин Душан је хтео да заштити. То је и учинио тако што је његов војсковођа Палман заузео Клис а војвода Ђураш Илијић Скрадин. Клис је убрзо, крајем 1355. предат а потом и Скрадин 10. 1. 1356. године. Душан више није био активан ни по једном питању јер га је изненада сустигла смрт. Славни владар и први српски цар умро је 20. 12. 1355. сахрањен је у својој задужбини у манастиру Светих Арханђела Михајла и Гаврила код Призрена. На престолу га је наследио син и нови српски цар Урош (1355-1371) који је морао да се носи са великом одговорношћу и бројним проблемима који су пратили огромну државу коју је створио његов отац.

Душанова властела – просопографски подаци

Властела као друштвени слој, који у Душаново време као и раније има веома важну улогу у српској држави, баш у периоду Душанове владавине доживљава до тада највећи просперитет. Племићи имају значајну улогу од самог почетка Душанове политичке каријере, па се у периоду његовог удеоног владања Зетом под младокраљвском титулом око њега уочавају личности из кругова властеле. Њему су као младом краљу у управљању Зетом помагали војводе Младен и Војин као и челник Ђураш.³¹ Са њима се Душан веома повезао што се уочава на основу наговештаја каснијих историјских извора. Војвода Младен сем што је био утицајна личност на двору у Зети, био је отац Бранка Младеновића. Близак однос младог краља са војводом Војином показује сама чињеница да је Душан ишао у Хумску земљу да би ослободио Војиновог зета Брајка Бранојевића који се нашао у тешкој ситуацији у току сукоба његове породице са Дубровником и босанском државом. Док је трећи поменути, челник Ђураш Илијић син кефалије Илије, намесника краља Милутина, службовао под Душаном до краја његовог живота.³² Последњи помен Ђураша који је у току своје службе напредовао до титуле војводе, био је везан за дешавања око Скрадина пред крај царовог живота. Он је послат да преузме овај град што је и учинио, а на крају га је по царевој наредби напустио 10. 1. 1356. незнајући да је цар пре тога умро.³³ Није сва властела била у добрим односима са Душаном што се види из побуне која је избила 1332. коју су започели војвода Богоје, управник трга Светог Срђа на Бојани и Димитрије Сума властелин са простора северне Албаније. Ова побуна је убрзо угушена и није оставила последице.

Између 1332. и фебруара 1334. у Дубровнику се јавља властелин Твртко Мирошевић који је однео краљеву разрешницу дубровачком трговачком друштву Вукасовић-Лукаревић-Гучетић.³⁴ У првој половини 1332. се као истакнут Душанов дипломата јавља Марин Мекша. Он је тада боравио у Венецији где је преговорао поводом олакшања статуса презадужених Которана код млетачких трговаца.³⁵ Истакао

³¹ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Нав. дело*, 32.

³² *Исто*, 88.

³³ *Исто*, 306-307.

³⁴ Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Душана за дубровачко трговачко друштво Вукасовић-Лукаревић-Гучетић*, Стари српски архив, књ. 8, Београд 2009, 42.

³⁵ М. Маловић Ђукић, „Мекша, Марин“, у: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш, Нови Сад 2014, 361-362.

се и као одличан трговац, трговао је у Котору, Дубровнику, Венецији и унутрашњости српске земље, на овај начин је стекао огроман капитал.

О осталим битним властелинима из времена с почетака Душанове владавине даје податке Прва Стонска повеља из јануара 1333. коју је као гарант потписала бројна властела. Ову повељу потписали су казнац Балдовин, војвода Градислав Бориловић, жупан Вратко, кнез Гргур Курјаковић, ставилац Милош Војиновић, војвода Дејан Манијак, Градислав Сушеница и Никола Бућа.³⁶ Имајући у виду да су они гарант на овако битној повељи Дубровнику, а обраћајући пажњу и на поменуте титуле може се претпоставити да су они најзначајнији властелини у том периоду или да имају непосредан утицај у близини Дубровника.

О значају казнаца Балдовина говори то што је први потписан али и његова титула која је у једном периоду била хијерархијски највиша властеоска титула у српској држави. Он је уједно и последњи велики казнац у Немањићкој држави.³⁷ Овај властелин би могао припадати властеоској породици Багаш из околине Врања чија прича је позната само у обрисима. Уколико их поистоветимо зна се и да је кнез Балдовин Багаш од краља Стефана Дечанског добио цркву Светог Николе у Врању. Ту цркву је жупан Маљушат касније поклатио Хиландару што је и потврдио краљ Душан између 1343. и 1345. године. Жупан Маљушат би могао бити син Балдовинов, док би Маљушатов син требао бити Никола који је касније био зет Радослава Хлапена.³⁸

Војвода Градислав Бориловић је у Стонској повељи поменут са титулом којој би еквивалент у српском језику био стегоноша, тако да је на основу те титуле уз све надлежности војводске титуле носио и краљеву заставу.³⁹ Могао би да се идентификује са казнацом Бориловићем, касније поменутом код Кантакузина уз претпоставку да је титуларно напредовао.⁴⁰ Он је 1352. предводио Душанов одред од седам хиљада војника послатих у помоћ византисјком цару Јовану V који је претрпео катастрофалан пораз од Јована Кантакузина и Османлија.⁴¹

³⁶ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 100.

³⁷ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Службени лист СРЈ, Београд 2001, 22.

³⁸ Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Врања*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 152-157.

³⁹ Д. Јечменица, *Прва Стонска повеља краља Стефана Душана*, Стари српски архив, књ. 9, Београ 2010, 43.

⁴⁰ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 100.

⁴¹ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 555.

Жупан Вратко је био потомак Вукана, најстаријег сина Стефана Немање.⁴² Његов значај показује одлука дубровачког Малог већа из 7. 1. 1333. да га награди са великом сумом новца од 600 дуката, вероватно због разних услуга које је чинио за њих.⁴³ Он је касније доста узнатрествовао у војним активностима и предводио војску заједно са Јованом Оливером у походу Јована Кантакузина на Сер. Тај поход је прошао неуспешно јер се Вратко, кога Кантакузин назива најистакнутијим међу војводама, разболео и остао у логору 11 дана. Уз њега су се и многи други разболели.⁴⁴ Позната је и епизода из његовог живота када се за његов појас заложен у Дубровнику, лично заузео Душан, што вероватно говори о тешким економским условима у којима се Вратко тада налазио. Вратко је имао ћерку Милицу која се удала за Лазара, каснијег кнеза Србије. Пред крај живота се замонашио и узео име Димитрије, сахрањен је у дединој задужбини манастиру Давидовици.

Кнез Гргур Курјаковић био је властелин хрватског порекла који је тих времена био одметнут од угарског краља Карла Роберта. Он је са браћом Будиславом и Павлом био кнез Крбаве, убрзо се и сам вратио у службу угарског краља, живот је завршио као угарски заточеник.⁴⁵

Ставилац Милош Војиновић уз угледну титулу био је и син војводе Војина чији су поседи били у околини Гацка. По свему судећи је умро млад, имао је и два брата. Брат му је био велики жупан Алтоман који је био ожењен ћерком поменутог војводе Младена, значајног за Душана у периода младог краља, и отац будућег жупана Николе Алтомановића.⁴⁶ Он се 1335. јавља у Дубровачком суседству где је касније 1348. залагао појас што је остало сачувано у изворима.⁴⁷ Уз Алтомана брат му је био и Војислав, Који је крајем 1333. био послат у Дубровник по Светодмитарски доходак а у истом граду је био и 1345. године.⁴⁸ Душанов ставилац је био 1350. а касније најмоћнији кнез с почетка владавине Душановог наследника. Био је ожењен властелинком Гоиславом.

⁴² С. Ђирковић, „Вратко“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 319.

⁴³ Д. Јечменица, *Прва Стонска повеља краља Стефана Душана...*, 43-44.

⁴⁴ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 411.

⁴⁵ М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34, Београд 1995, 169.

⁴⁶ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Нав. дело*, 100.

⁴⁷ С. Ђирковић, „Алтоман“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004, 133-134.

⁴⁸ С. Ђирковић, „Војислав Војиновић“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 293.

Војвода Дејан Манијак је посведочен и као ктитор у Богородичиној цркви у Кучевишту заједно са својом супругом Владиславом и њеном породицом.⁴⁹ Ако га повежемо са Обрадом Манијаком из Милутиновог времена онда је вероватно потицао из Призренског краја.

О Градиславу Сушеници се не може много рећи због сиромаштва историјских извора који само до некле осветљавају историјске личности из властеоског слоја. Он је највероватније након 1333. био челник или ставилац.⁵⁰

Последњи поменути у Стонској повељи, Никола Бућа је један од најзначајнијих функционера краља и цара Стефана Душана. Он је био умешни закупик царина у српским земљама па је тако и доспео у краљеву службу. Преговарао је и помогао у уступању Стона Дубровнику па је због тога добио бројне поклоне а потом и дубровачко грађанство.⁵¹ Обављао је бројне послове на српском двору а у томе су му помагали син Петар, брат Михајло, Никола Лукаревић и Мароје Гучетић.⁵² Био је краљев коморник, а након увођења царства добија високу титулу протовестијара и тако је објединио ове две функције.⁵³ О Бућином значају говори и писмо папе Климента VI у марту 1347. које се тичало потенцијалног превођења Срба у унију.⁵⁴ Папа је том приликом писма послао цару и угледној властели блиској католичкој цркви. Уз то по причи Мавра Орбина Бућу је цар 1351. послао у Француску краљу Шарлу од Валоа да испроси његову ћерку за краља Уроша. Ови преговори нису имали успеха а главни разлог је била вера.⁵⁵ Никола Бућа је умро 1354. а његов положај преузима на кратко преузима његов зет Мароје Гучетић, а пред крај Душановог живота Грубо Пасквали из Котора постаје нови протовестијар.⁵⁶ Био је умешан трговац и закупник царина, за собом је оставио знатну имовину и цркву Светог Николе у Котору коју је подигао 1346. године.

Душан је у својој служби стално имао најамнике. Међу њима се највише истицао витез Палман. Он је вероватно из Литемерка на североистоку данашње Словеније. Био је на челу најамничке гарде од 300 војника која је стално служила српског владара. Он се у изворима у Душановој служби помиње од 1333. када је ишао да преузме заложено

⁴⁹ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Филозофски факултет у Београду, Београд 1994, 19.

⁵⁰ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 212.

⁵¹ Р. Ђук, „Бућа, Никола“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004, 910.

⁵² *Исто*.

⁵³ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 188.

⁵⁴ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Нав. дело*, 297.

⁵⁵ *Исто*, 297-298.

⁵⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 189.

оружје у Дубровник. Пратио је аустријског војводу Отона IV који је 1336. ишао српском владару да преговара о његовом браку са својом братаницом Јелисаветом. Његов велики значај поткрепљује и писмо папе Иноћентија VI с краја 1354. где се између осталих најугаченијих личности српског цара помиње и он. Сачуван је извештај папског легата Петра Томе који је 1355. боравио у српској земљи где је служио службу док је српски цар Палману и осталим најамницима римокатоличке вероисповести бранио присуство. Последњи пут се у служби цара а и уопште помиње крајем 1355. када је за цареву сестру Јелену Шубић преузео Клис.⁵⁷

Другу Стонску повељу 1334. је писмено обликовао Цоцан који је тада вероватно био старешина краљеве канцеларија, можда је носио и титулу логотета.⁵⁸

Након успешног похода крајем 1334. или почетком 1335. против угарског краља помогнутог босанским баном, овај последњи је изгубио два великаша Ружиру и Милтена Драживојевића који су пришли Душану.⁵⁹ Ружир је након пораза Бранивојевића почео да преузима власт у Хуму. Он је сарађивао са породицом Друговић са којима је причињавао извесне штете Дубровачким трговцима у Хуму. У лето 1336. се сигурно налазе у служби краља Стефана Душана. Жупан Милтен, који је своју властелску титулу пренео и сину Санку, се последњи пут у изворима помиње 1343. године.⁶⁰

Један од најзначајнијих властелина из првог периода Душанове владавине је Хреља. Он је имао дугу службу и под краљем Стефаном Дечанским, познато је да га је краљ 1328. слао у помоћ цару Андронику II у току грађанског рата. Хреља је био веома моћан властелин чији поседи су били око Штипа, Струмице и Риле. Он је у почетку био веран краљу Душану што се види на основу његовог поклона Хиландару у виду посуда у Штипу који је Душан потврдио 1336. године.⁶¹ Сусрет српског краља и византијског цара се десио у јулу или јесени исте године у Радовишту на Хрељином поседу, који је уз то могао бити и погодан посредник за овај сусрет.⁶² Он се касније

⁵⁷ Ђ. Бубало, „Палман“, у: *Српски биографски речник*, 7, Мл-Пан, Нови Сад 2018, 842.

⁵⁸ Д. Јечменица, *Друга Стонска повеља краља Стефана Душана*, Стари српски архив, књ. 9, Београд 2010, 58-59.

⁵⁹ Б. Ферјанчић, *Освајачка политика краља Душана...*, 515.

⁶⁰ Д. Јечменица, *Писмо жупана Милтена и Ружиру којим позивају Дубровчане на станак*, Стари српски архив, књ. 14, Београд 2015, 16-18.

⁶¹ Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 84.

⁶² Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 79.

одметнуо од Душана и био у преговорима са византијском страном. Са Хрељом је често Кантакузин иницирао преговоре око његове службе, а овај му је на то судећи по царевим мемоарима стално одуговлачио смишљајући разне изговоре. Он је својим положајем и могућностима био веома битан по Јована Кантакузина па он док га описује говори да је Хреља „моћан не само оружјем, коњима и благом него и у ратним стварима изванредно вешт“.⁶³ Од стране византијских царева је добијао високе титуле па је тако био протосеваст, велики доместик и на крају кесар. Предстојећи преговори између Кантакузина и Душана 1342. су вођени и око Хрељине потчињености. По Кантакузиновом казивању он је успео да убеди краља да му препусти Хрељу, али се Хрељин изасланик одмах након преговора појавио и Хрељину верност обећао Душану.⁶⁴ Он је тада своје поседе проширио и значајним градом Мелником, а о начину на који је то урадио Григора и Кантакузин дају опречне податке. Хреља није још дуго поживео, умро је децембра 1342. као монах Харитон и сахрањен је у Рилском манастиру, у ком је био ктитор а његове поседе је заузео српски владар.

Властелин Ковач чија титула није позната се јавља 1336. у Дубровнику када га је Велико веће обдарило тканинама. Помиње га и Јован Кантакузин у свом делу где наводи да је управо Ковач предњачио у одбијању понуде цариградског регенства.⁶⁵

Вероватно најмоћнији великаш краља и цара Душана био је Јован Оливер. Претпоставља се да је помен извесног Оливера Гркинића у једном дубровачком акту из 1336. уједно и први помен Јована Оливера.⁶⁶ Баштинске поседе је имао на левој обали Вардара у области Овчег поља и Тиквеша са значајним рудником Злетовом.⁶⁷ Он је до 1342. толико ојачао да га Кантакузин истиче као најугледнијег српског великаша и даје му велики простор у свом делу сразмерно укупном помињању српске властеле по личним именима. У свом делу Кантакузин назначава Оливерову улогу и у помену скупа од двадесет и четири угледне велможе, он говори да су се скупу обратили краљица, краљ и Оливер, наглашавајући Оливерове симпатије према себи.⁶⁸ Оливера у свом делу помиње и Нићифор Григора, који између осталог каже да је Кантакузин обећао брак између свог сина и Оливерове ћерке ако му овај помогне.⁶⁹ Веридбу помиње и сам

⁶³ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 370.

⁶⁴ *Исто*, 404.

⁶⁵ Ђ. Бубало, „Ковач“, у: *Српски биографски речник*, 5, Кв-Ма, Нови Сад 2011, 111.

⁶⁶ Ђ. Бубало, „Јован Оливер“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 438.

⁶⁷ *Исто*.

⁶⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 395.

⁶⁹ *Исто*, 233-234.

Кантакузин, где наглашава моћ Оливера у краљевству говорећи да му се ни краљ није усуђивао замерити.⁷⁰ Оливер је био послат од стране Душана да помогне Кантакузину у опседи Сера где се он, као и Вратко разболео, што је био разлог неуспеха тог похода.⁷¹ Познато је да је имао брата Богдана кога такође у свом делу Кантакузин помиње. Био је ожењен Аном Маријом са којом је имао шесторо деце.⁷² Доживео је велики успон у својој каријери, почео је као велики челник, потом био велики слуга па велики војвода. Након проглашења царства наставио је свој узлет стицавши титуле севастократора и на крају деспота најкасније 1349. године. Није био у сродству са царем што само наговештава његов значај, имајући у виду да је добио деспотско достојанство. После проглашења царства дошло је до сабора у Сврчину на ком је Оливерова задужбина у Леснову постала средиште новоосноване Лесновске епископије и том приликом он добија могућност да убудуће утиче на избор епископа.⁷³ Поред Лесновске цркве обдарио је катедралне цркве у Охриху и манастир у Кочанима. Претпоставља се да је ковао сопствени новац, неколико примерака је сачувано до данас али се сумња у њихову аутентичност.⁷⁴ Не зна се када је тачно завршио свој живот али се зна да је то урадио као монах Јован Каливит убрзо након смрти цара Душана.

У Душановој повељи манастиру Трескавац 1337. помиње се Градислав који је поменутом манастиру даровао једно селиште. Он је у каснијем периоду између 1350. и 1360. саградио и осликао параклис уз Тресковачку цркву. На основу фреске на којој пише само „тепчија“ повезује се са овом титулом, са којом се помиње и у повељи манастира Светих Арханђела код Призрена.⁷⁵

Логотетска функција као веома значајна за Душанову државу захтевала је умешне и одане племиће. На овој функцији се налазио Јоаникије, будући први српски патријарх, све док није постао архиепископ 3. 1. 1338. године.⁷⁶ Његово световно име није познато, али сама чињеница да је вршио световну функцију све до постављања на чело српске цркве указује на значај и поверење које је он имао код српског владара.

⁷⁰ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 409.

⁷¹ *Исто*, 412.

⁷² Б. Бубало, „Јован Оливер“..., 438.

⁷³ М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића...*, 26.

⁷⁴ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ, књ. 336, Византолошки институт, књ. 8, Београд 1960, 165-166.

⁷⁵ М. Шуица, „Градислав“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 764.

⁷⁶ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 80.

Након Јоаникија се на логотетској функцији око 1340. налазио Прибац отац кнеза Лазара и Драгане коју је удао за великаша Мусу. Прибац је на Душановом двору једно време носио и титулу слуге. Имао је баптински посед у близини Новог Брда са седиштем у Прилепцу.⁷⁷

У Душановој служби био је и Јован Драгушин. Он је син бугарског деспота Алтимира и Душанов брат од тетке. У склопу унутрашњих сукоба у Бугарској и након очеве смрти са мајком Маријом успева да пребегне у српску земљу. Био је ктитор цркве Светог Ђорђа у Полошком коју је подигао пре 1340.⁷⁸

Брајан Петар је био властелин који је између 1340. и 1342. подигао Белу цркву Каранску код Ужица. Имао је жену Струју, сина и три ћерке. Он би се могао поистоветити са Брајаном из дела Кантакузиновог, кога писац назива пријатељем, господарем Амфиопоља који је у лето 1350. водио преговоре о приласку византијском цару.⁷⁹ Ово би се могло описати променом поседа Петра Брајана након проширења српске државе на југ.

Интересантна личност је и слуга Дабижив који је припадао породици Чихорића. Он је противзаконито наплаћивао царину на Требињском тргу на шта су се Дубровчани пожалили Душану који је овај случај решио. Ове царине је наплаћивао од 1344. а притужбе српском краљу су стигле наредне године, до 1346. је био смењен. Први пут је поменут 1334. када је неке ствари узео код Брскова и само их делимично вратио, а за сличне сумњиве радње је 1347. осуђен да врати једног коња узетог у Конавлима. Последњи поуздан помен који се сигурно може идентификовати са њим је из 1349. када је био у Дубровнику због јемства једног свог човека.⁸⁰

Један од Душанових кефалија је био и Владоје који је извршио прилагање поседа властеличића Исахе манастиру Свете Богородице у Хтетову 1342/1343. године. Био је кефалија Полошке области.⁸¹

Струмички властелин Рудл је пришао Душану након заузимања овог града. Био је ктитор Богородичине цркве у Струмици. Он је 28. 3. 1343. заједно са својом

⁷⁷ Ђ. Бубало, „Прибац“, у: *Српски биографски речник* 8 (у штампи).

⁷⁸ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 20.

⁷⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 495.

⁸⁰ С. Ђирковић, „Дабижив“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, Нови Сад 2007, 29.

⁸¹ Ђ. Бубало, „Владоје“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, 2006, 251.

задужбином и поседом приложен манастиру Хиландар уз додатак да након његове смрти Рудлово имаће остане манастиру.⁸²

Жупан Прибил је био властелин са запада српске земље са поседима код ушћа Лима у Дрину. Имао је замак на излазу из Рзавске клисуре око којег се касније развила тврђава са подрграђем. Подигао је скромну цркву посвећену Благовештењу која је била језгро манастира Крушево или Добрун.⁸³ Био је ожењен Болеславом са којом је имао синове Петра и Стефана. Прибил се касније замонашио и добио име Варнава.⁸⁴

Под Душановом влашћу се још 1343. јавља један севастократор Керсак, а то је највероватније био Нићифор Исак који је своју титулу примио од византијског цара.⁸⁵ Познато је да је он служио и Душановог оца. Био је намесник у Охриду, а 1342/1343 је предводио војску која је заузела Берат, Валону и Костур.⁸⁶

Међу Душановом властелом, нарочито војним умећем истицао се Прељуб. Његови баштински поседи су се налазили у средњем току Црне Реке, југоисточно од Прилепа.⁸⁷ О овом великашу пише и Кантакузин где говори да је он храброшћу, срчаношћу и искуством превазилазио остале Душанове људе.⁸⁸ Душан га је из Зихне 1344. послао на Селцуке који су се повлачили ка Малој Азији, а претходно били у служби Јована Кантакузина. Прељуб је повео тешку коњицу за њима, сустигао их је код места Стефанијане. Ту су Селцуци кренули да се повлаче уз брдо, а српски оклопници су оставили своје коње и кренули пешке ка њима. Ови су поступили лукаво и кренули ка српским коњима до којих су стигли пре Срба а потом их победили у тешком окршају где је мало Срба прекостало.⁸⁹ Прељуб је преживео ову тешку битку и наставио службу под Душаном. Он је 1348. запосео Тесалију коју је потом и добио на управу а уз то и високо достојанство кесара. Јован Кантакузин је покренуо офанзиву на новоосвојене Душанове области 1350. која је била заустављена након неуспешне опсаде Сервије коју је бранио кесар Прељуб Опис и ове опсаде даје Кантакузин у својој историји.⁹⁰ Између

⁸² С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, Стари српски архив, књ. 9. Београд 2010, 83.

⁸³ Ђ. Бубало, „Прибил“, у: *Српски биографски речник 8* (у штампи).

⁸⁴ С. Ђирковић, „Болеслава“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004, 696.

⁸⁵ Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, Зборник Филозофског факултета XI-1, Београд 1970, 257.

⁸⁶ С. Ђирковић, „Исак Нићифор“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 195-196.

⁸⁷ Ђ. Бубало, „Прељуб“, у: *Српски биографски речник 8* (у штампи).

⁸⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 459.

⁸⁹ *Исто*.

⁹⁰ *Исто*, 513.

осталих и њега папа Иноћентије VI помиње у свом писму из децембра 1354. очигледно са идејом да би он могао својим значајем утицати на Душанову позитивну одлуку о унији. Погинуо је крајем 1355. или почетком 1356. у борби са локалним албанским становништвом. За његову удовицу Ирину и сина Тому се постарао цар Урош, у повељи називајући Ирину својом сестром.⁹¹

Након ширења српске државе на југ и освајања ромејских територија бројни грчки властелини су прихватили српску власт. Међу њима је и Григорије Дука Нестонг који је под српску власт дошао након освајања Сера 1345. Био је логотет српског цара и вероватно је био задужен за грчку канцеларију. Старање о сигурности права манастира Светог Атанасија код Зихне наложио му је цар 1352. у грчкој хрисовуљи. Био је Душанов кефалија Сера до 1355. Наредне 1353. је обдарио манастир Светог Јована Продрома код Сера, а 1354. је био у царевом посланству на преговорима са папом. Жена му је била Евдокија Палеологина. Након Душанове смрти је прихватио власт царице Јелене. Иза себе је оставио и написану хронику која обухвата време од настанка света до његовог доба.⁹²

Највећи уплив стране властеле десио се након огромних освајања у петој деценији XIV века. Многи локални великаши су пребегли након српских освајања док су неки одлучили да остану и прихвате новог владара. Душан је у новим земљама задржао устаљени режим и све оне који су хтели да га прихвате, променивши само људе на челу управе.⁹³ Многи грчки властелини који су прихватили српског владара познати су на основу дарова датим светогорским манастирима. Тако су на пример манастир Ватопед обдарили епарх Исарис, Кавасила, Фокопул, Марко Анђео и Дријанин, Јован Маргарит, војни судија Маврофор.⁹⁴ Вероватно су се повећала даривања Ватопеда у ово време због блискости овог манастира са лозом Немањића. Ту се још могу наћи и кефалија Сера Михајло Аврамвака, Орест, Дука Коресис, Михајло Калаварије, Михајло Синадин Комнин и многи други.⁹⁵

⁹¹ Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству...*, 264.

⁹² Ђ. Бубало, „Нестонг, Дука, Григорије“, у: *Српски биографски речник*, 7, Мл-Пан, Нови Сад 2018, 281.

⁹³ Г. Острогорски, *Нав. дело*, 83.

⁹⁴ Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу 1345-1371*, ЗРВИ 31, Београд 1992, 68-69.

⁹⁵ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 200-202.

Познат је и логотет Хрс који је у јесен 1345. имао задатак да преговора са протатом Свете Горе што је довело до прихватања власти српског владара од стране Светогораца.⁹⁶

Између септембра и децембра 1345. помиње се и кефалија Рајко управник Трилиса и Вронта. О њему нема више података, постоји и хипотеза по којој је он иста личност са Рајком, сестрићем деспота и севастократора Момчила који је споменут код Кантакузина.⁹⁷

Интересантан је случај из пролећа 1346. који је у изворима сачувао протостратора Станишу који је покушао противзаконито да наплаћује бродарине атоским манастирима, на шта су се Светогорци пожалили цару који је и овај случај праведно разрешио.⁹⁸

Под Душаном своју политичку каријеру почињу и браћа Мрњавчевић. Угљеша се 1346. среће као намесник у Требињу а Вукашин 1350 у Прилепу.⁹⁹ Браћа ће доживети врхунац каријера у време цара Уроша када ће први бити деспот а други краљ.

Под Душаном је деловао и жупан Вукосав, родоначелник властеоске породице Вукославића. Баштински посед му је био у Петрусу, утврђење Петрус се налазило у данашњем селу Лешју код Параћина. Душан му је дао пустош у Петрусу а он је од ње направио властелинство. Део баштинских поседа је дао манастиру Хиландар 1360. године.¹⁰⁰

Стефан Урош III је имао два брака, у другом браку са Маријом Пасолог имао је сина који се звао Симеон. Симеон је дакле знатно млађи Душанов полубрат који ће оставити великог трага у српској историји. Неки извори говоре да је управо он био разлог Душанове побуне и збацивања оца са престола. Нема много података о њему за време Душанове владе. Зна се да је био носилац деспотске титуле коју је добио вероватно након освајања Епира којим је он касније и управљао. Био је ожењен Томаидом, ћерком Јована II Орсинија и Ане Палеолог.¹⁰¹ После Душанове смрти се у

⁹⁶ Д. Кораћ, *Нав. дело*, 45.

⁹⁷ Д. Живојиновић, *Простагма краља Душана кефалији Рајку*, Стари српски архив, књ. 10, Београд 2011, 34.

⁹⁸ Д. Кораћ, *Нав. дело*, 92.

⁹⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 33.

¹⁰⁰ Р. Михаљчић, „Вукосав“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 469.

¹⁰¹ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Нав. дело*, 195.

Касторији прогласио за цара, 1359. се проширио на Тесалију и владао самостално до своје смрти око 1370. године.

Међу Душановим кесарима јавља се Гргур Голубић, први пут поменут и са том титулом а и једини пут са презименом у писму папе Климента VI са другим великашима.¹⁰² Његов поклон манастиру светих Арханђела потврђен у Арханђелској повељи издатој између 1348. и 1353. наводи на груби закључак да је имао поседе у околини Призрена. Јавља се и у попису Душанових великаша у которским повељама чија аутентичност је одавно доведена у питање, као и у делу Мавра Орбина.¹⁰³ Поклонио је религијске сасуде и тканине цркви Светог Николе у Барију, а вероватно био ктитор и Богородичине цркве у Зауму код Охрида 1361. године.¹⁰⁴ Пометњу уводе различити начини његовог помињања, он се у првом помену у папском писму јавља са кесарском титулом а то није случај у сваком другом помену. Постоје индиције да Душанов кесар Гргур није исти онај који је подигао цркву у Зауму код Охрида.

У даривању велелепне дечанске цркве је учествовао Ђурађ Остоуша Пекпал. О њему се зна само да се пред крај живота замонашио и добио име Јефрем са којим се упокојио 3. 9. 1377. Ови подаци су познати на основу његовог надгробног споменика. Извесно је да је био властелин од великог угледа чим је у припрати дечанског манастира дао да се наслика циклус Светог Ђорђа и свој портрет. Вероватно је био хумског порекла на основу презимена које се тамо среће. Ово презиме су носили и Стефан хумси епископ и Бранко муж сестричине Јована Оливера.¹⁰⁵

Вукша је био Душанов кефалија у Зети или неком њеном делу. Први пут се јавља у изворима након бродолома Дубровачких трговаца на зетској обали, након чега је царица Јелена запленила неке тканине у шта је и он био уплетен. У апсиди Богородичине цркве ратачке је поменут именом и титулом.¹⁰⁶

Доста мистериозна личност је деспот Иваниш. Он је 1348. у Арханђелској повељи царевој задужбини даровао село у Топлици и ту га Душан назива родитељем царства.¹⁰⁷ Овај назив родитељ је ширег карактера и вероватно представља неки вид сродства. Није сигурно када је Иваниш и од кога добио деспотску титулу. Међу Србима

¹⁰² М. Шуица, *О кесару Гргуру...*, 163.

¹⁰³ *Исто.*

¹⁰⁴ *Исто.*

¹⁰⁵ С. Ћирковић, „Ђурађ Остоуша Пекпал“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, Нови Сад 2007, 621.

¹⁰⁶ С. Ћирковић, „Вукша“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 502.

¹⁰⁷ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама...*, 158-159.

се и пре проглашења царства јављају велможе са деспотском титулом али су те титуле морале добијати од византијског или бугарског цара.

Војихна је био Душанов рођак, али нема прецизнијих података о њиховом сродству. Претпоставља се да је Војихна син неког Душановог стрица, ујака или тетке.¹⁰⁸ Он је пролећа 1348. даровао манастиру Хиландар село Потolino, што је српски цар потврдио.¹⁰⁹ Он се ове прилике јавља без титуле а са кесарском титулом се први пут јавља 1358. године.¹¹⁰ Са кесарском титулом се помиње и у неаутентичним которским повељама.¹¹¹ Често га називају господаром Дrame а он је извесно био господар целе Серске области. Након Душанове смрти био је у кругу верних личности царице Јелене. Остало је упамћено како је 1357. савладао Матију, сина Јована Кантакузина и заробио га. Отац је Јефимије, супруге каснијег деспота Јована Угљеше. Тешко се може прецизно утврдити када је умро, свакако пре пролећа 1371. када је Угљеша обилазио његов гроб који се налазио у Хиландару.¹¹²

Један од познатих дијака је био и властелин Драгоје Анагност. Реч анагност је пандан црквеном чину чтеца са којим се помиње као са презименом. До 1349. је са рођацима у Габрову на планини Беласици подигао цркву Светог Архангела и Гаврила. Цркву је освештао епископ Велбужда Калиник. Ови поседи су ослобођени службе цару повељом издато на сабору 1349. вероватно кад је донет и први део Законика.¹¹³

Душанов логотет у периоду од 1349. до 1355. је био Ђурађ Повика. У ово време су активни и његови рођаци који су се звали Милош и Радослав. Они су били у сродству са дубровачком пучанском породицом Длжић. Након цареве смрти је заједно са браћом служио царицу, касније се населио у Солуну.¹¹⁴

Надгробни споменик из манастира у Бањи код Прибоја властелина Димитрија сачуван је до данас. Овај споменик је према новијим истраживањима датиран у 1349. Он даје податке да је ту сахрањен велики челник Димитрије који је држао области Дабра, Дрине, Гацка, и Рудина.¹¹⁵

¹⁰⁸ С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34, Београд 1995, 177.

¹⁰⁹ Д. Кораћ, *Нав. дело*, 83.

¹¹⁰ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 175-176.

¹¹¹ С. Ћирковић, *Област кесара Војихне...*, 178.

¹¹² *Исто*, 183.

¹¹³ С. Ћирковић, „Драгоје Анагност“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, Нови Сад 2007, 380.

¹¹⁴ С. Ћирковић, „Ђурађ Повика“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, Нови Сад 2007, 621.

¹¹⁵ М. Шуица, „Димитрије“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-3, Нови Сад 2007, 198.

Два пута је за међе Хиландара, по свему судећи, био задужен Бранило, Душанов челник. Био је властеличић који је утврђивао спорне међе Хиландара у Струмици, а други пут заједно са властелином Калаваром контролише хиландарске међе у североисточном делу полуострва Халкидики о чему сведочи царева хрисовуља за манастир Хиландар о Лужакој метохији од 18. 1. 1347.¹¹⁶

Јован Комнин Асен је био брат бугарског цара Јована Александра и српске краљице и царице Јелене. У Србију је вероватно дошао након сестрине удаје и господарио је Валоном, Канином и Бератом. Био је ожењен Аном Палеолог, удовицом деспота Јована Орсинија. Као Јеленин брат уживао је велики углед па је тако добио и деспотску титулу са којом је први пут поменут у марту 1350. у једном дубровачком акту. Још пре смрти цара Душана почео је да се окреће сарадњи са Венецијом што је наставио и након тога. Грађанин Дубровника је постао 1353. где је и последњи пут поменут 1359. мада се по још каснијем документу из 1363. претпоставља да је и тада био жив.¹¹⁷ Постоји и могућност да је умро у епидемији куге 1363. која је тад била присутна у приморским градовима, наследио га је син Александар.¹¹⁸

Јован Кантакузин даје неке податке и о властелину Вељку. Он овог властелина среће септембра 1350. у Гинекокастроу, тврђави којом је Вељко заповедао. Он је преговаро са Кантакузином који се спремао за освајање ове тврђљве. У преговорима је решено да Кантакузин одложи напад а да ће му Вељко тврђаву предати за 14 дана. Убрзо се Душан вратио на југ своје државе и претходни преговори нису били реализовани.¹¹⁹

Код Кантакузина је сачуван помен и властелина Хлапена, за кога писац каже да је моћан и по роду близак Душану, који је заједно са још једним мање моћним властелином Толиславом 1350. нудио Кантакузину помоћ у случају да нападне српског цара.¹²⁰ Хлапен је вероватно око 1330. био жупан Конавла, а након ширења државе био премештен у област између Водена и Верије.¹²¹ Хлапен ипак није издао српског цара и убрзо је баш он предводио војску ка Водену и Верији. Он је након смрти цара Душана постао један од најмоћнијих обласних господара, био је и таст краља Марка.

¹¹⁶ И. Коматина, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Хиландару*, Стари српски архив, књ. 13, Београд 2014, 215.

¹¹⁷ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама...*, 167.

¹¹⁸ Р. Михаљчић, „Јован Комнин Асен“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 435.

¹¹⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије том VI...*, 522.

¹²⁰ *Исто*, 520.

¹²¹ Б. Ферјанчић, С. Ђирковић, *Нав. дело*, 255-258.

Иванко Пробиштитовић је био властеличић пореклом из Штипа или његове околине., служио је Јована Оливера. Пре 1350. је купио земљу у граду и подигао цркву Светог Јована Крститеља за коју му је српски цар издао повељу 28. 5. 1350. којом њему и његовим наследницима даје ову цркву у баштину.

Дејан је великаш, који би по неким истраживањима могао бити муж Душанове сестре Теодоре, мада је то по каснијим истраживањима доведено у питање.¹²² Баштински поседи су му били жупе Жеглигово и Прешево. Прво је био војвода, након проглашења царства добија титулу севастократора. Са овом титулом први пут се помиње у повељи манастира Свете Богородице у Архиљевици 10. 8. 1354. године. О његовом значају говори и писмо папе Иноћентија VI из децембра 1354. што показује његов утицај у српској држави.¹²³ За време цара Уроша стиче деспотско достојанство. Имао је два брака, у другом је добио синове Јована и Константина који су га наследили и касније били моћни обласни господари.

Царево посланство папи Иноћентију VI у Авињон је предводио судија Божидар. О њему нема више података али се титула уз коју је наведен преводи као васељенски судија. Овај термин би могао бити уведен у судски систем српског царства након 1346. Ако је био уведен морао је бити преузет из византијског система где су постојале васељенске судије што су биле по две судије из световног и црквеног живота са највишим судским овлашћењима. Без обзира да ли је овај систем постојао у време Душаново сигурно је да је судија Божидар био личност од високог угледа.¹²⁴

При крају Душанове владавине, 1354. године срећемо и великог логотета Гојка. Он је изузетно значајан јер је једина личност за коју се зна да је кроз вршење своје службе имао велика овлашћења не само у владаревој канцеларији већ и у управљању црквама.¹²⁵ Он је као милосник у време Душаново изабран за приклањању Влаткове цркве у Псачи манастиру Хиландар што се десило 1358.¹²⁶

У време Душаново је стасавала властела која ће преузети главну реч у српским земљама након његове смрти. Поред раније поменутих Симеона, Јована Комнина Асена, Хлапена, Војислава Војиновића, Вукашина, Јована Угљеше био је то и Лазар

¹²² Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству...*, 260.

¹²³ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 174-175.

¹²⁴ С. Ћирковић, „Божидар“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004, 645.

¹²⁵ С. Ћирковић, „Гојко“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 731.

¹²⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 168.

будући кнез син логотета и слуге Прибца. Бранко Младеновић, раније поменути син војводе Младена је свој успон започео под српским царем. Он је у баштини држао косовску Дреницу с градом Борчем, био је и царев намесник у Охриду. Његов син Вук ће бити истакнути обласни господар. Сличним путем су кренули и Јован и Константин синови Душановог властелина Дејана. Под Душаном је извесно почео и Балша I који је по каснијим изворима био сиромашни властелин са само једним селом а да је свој успон доживео након Душанове смрти. Био је родоначелник чувене властеоске породице Балшића.

У толико великој држави као што је била Душанова јасно је да је постојао и огроман број великаша и имало их је доста више него што је у ранијем тексту побројано. Имена и подаци о већини властелина нису сачувани. Припадници најкрупније властеле су се у некој мери сачували у историјским изворима, неки детаљније а неки само у обрисима што опет није довољно да се створи нека комплекснија слика о ликовима српске властеле. У основи ипак се могу назрети главни великаши и схватити њихов значај. Нажалост већина великаша је позната само кроз један или два податка а врло често само именом.

Титуле и службе српске властеле

Бити властелин у српској средњовековној држави је значило бити члан повлашћеног слоја становништва. Наравно и унутар овог слоја је било разлика, било је ту ситне и крупне властеле, односно мање и више моћних велможа. И међу овим моћнијима, крупном властелом, постојало је доста разлика, као што су углед, богатство, положај, моћ, титула. Ова последња разлика, титула, је била веома значајна и често је могла навестити значај и блискост владару оног ко је носи. Титуле су чак могле бити и наследне а свакако су све добијане кроз давање милости самог владара. Неке од титула које је властела носила имале су и своје прецизне функције које су се уз њу подразумевале а друге су биле само показатељ престижа. Поменуте титуле које су имале функцију су најчешће биле у дворској служби или у некој другој функцији државе. Српска средњовековна држава током дугог времена свог постојања је пролазила кроз више фаза и неке титуле и управна звања су се мењала. Тако Милош

Благојевић разликује пет периода у управи српске средњовековне државе: први од IX до XI века, други од XI до XII века, трећи од 1180 до 1340, четврти од 1340 до 1410 и пети од 1410 па до 1459. године.¹²⁷ По овој подели време краља и цара Душана спада на прелаз трећег и четвртог периода, промене које су се десили баш у време његове владавине су узроковане променом његове владарске идеологије и уласком у царство.

Властела која је била у служби на двору кроз вршење неке функције имала је веома повлашћен статус као и велики утицај на владара. Они су углавном улазили у састав сабора српске земље где су се са својим титулама налазили међу најповлашћенијим моћницима. Такође они су знатно утицали на доношење одлука владара било кроз овај сабор или на неки други начин. Познато је и саветодавно тело од 24 велможе на Душановом двору из дела Јована Кантакузина. Наравно да то не говори да су само личности са двора имале значајну улогу у саветовању и доношењу одлука у томе су свакако значајан допринос давали и моћни властелини који нису били у дворској служби. У изворима су сачувани докази да се Душан саветовао са властелом кад је ступао у преговоре са византијским царем 1334. године, након тога када је у српску земљу ушао Карло Роберт са војском, у току преговора са Кантакузином и поводом издавања хрисовуље Дубровчанима 20. 9. 1349. где цар наводи да се саветовао са сином и властелом.¹²⁸ Сигурно је да се владар саветовао са властелом уочи бројних државних одлука.

У управним службама српске државе у средњем веку јако су значајне функције казнаца и тепчије. Казнац је један од најзначајнијих представника централне управе и био је задужен за прикупљање владаревих прихода. На основу сачуваних извора се види да је он сматран најзначајнијим функционером у периоду од XII до XIV века.¹²⁹ Казнац у функцији владара је носио титулу великог казнаца а постојали су и други, мање значајни казнаци који су своје услуге обављали за свог жупана или господара Хума или Зете, сви поменути су имали право на свог казнаца. Ова титула, великог казнаца, је први пут спонеута у изворима 1189. године, а готово извесно је постојала и раније, док је последњи пут поменута 1333. у Стонској повељи, дакле на почетку владавине краља Душана.¹³⁰ У тој повељи је као милосник поменут велики казнац Балдовин. У Душаново време се помиње и казнац Бориловић који је 1352. предводио

¹²⁷ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 13.

¹²⁸ М. Ивановић, *Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића...*, 489-492.

¹²⁹ М. Благојевић, „Казнац“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 268.

¹³⁰ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 22.

српску војску у бици код Емфитиона. Казнац Бориловић се идентификује са Градиславом Бориловићем који је једно време носио и титулу тепчије. Остали казнаци, казнаци који нису у служби владара, помињу се и касније. Тепчија је био функционер који се бринуо о господаревом земљишном фонду. Овај службеник је као и казнац могао бити у служби владара и тада је носио титулу уз префикс „велики“, или у служби удеоног кнеза или жупана када се и јавља уз префикс „мали“. Велике тепчије се у историјским изворима везаним за српску државу први пут јављају у време краља Владислава са јаким индицијама да су постојали и раније, а ишчезавају свакако пре Душановог царског крунисања.¹³¹ Такође као са казнацима и тепчије се јављају и касније али великих тепчија у служби владара након проглашења царства више нема.

На двору српског владара се од времена краља Милутина јављају ставиоци. Овој титули би на византијском двору биле најсличније титуле доместика столника и доместика, мада се ни за једну не може рећи да је идентичан пандан због ширих овлашћења српског ставиоца.¹³² Ставилац је службеник задужен за набавку, припрему и служење хране. Човек са овом титулом могао је бити милосник а био је задужен и за подизање Светодмитарског дохотка. Ова титула је била значајна на владаревом двору и често је била важан корак у успону неког властелина, нису имали непосредне надлежности у државној управи али су имали јак утицај. Међу Душановим ставиоцима се именом помињу Милош и Војислав Војиновић. На двору је постојала и титула слуге. Под овом речју се у изворима често јављају властелини, али тада реч није у функцији титуле већ просто исказује властелине као људе у служби и потчињене владару. Међутим постојала је и титула често са префиксом „велики“ слуга и додељивана је службенику на двору који је био задужен за снабдевање вином и пићем, односно главном пехарнику. Ова титула је такође била значајан корак у успону властеле као и ставилац само што је слуга хијерархијски био изнад ставиоца. Са овом титулом се код Душана јављају и Прибац, Бранко Младеновић и Јован Оливер.

У српској средњовековној држави знаменита је титула жупана. Ова титула се јавља код Срба од њиховог доласка на Балканско полуострво. Само порекло назива ове титуле доводи до две теорије, једна говори о њој као о називу из корена аварске речи а друга о њој као називу из корена индоевропског језика.¹³³ Ова титула је

¹³¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 25.

¹³² Р. Михаљчић, „Ставилац“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 693.

¹³³ Г. Томовић, „Жупан“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 197.

распрострањена и код других словенских народа. Они су били моћни људи који су имали своје потчињене поседе и људе, локални моћници. Тај посед који је био под њиховом контролом се и сам називао жупа што је једна територијално-управна јединица. У својој дугој традицији код Срба, ова титула је била и врховна титула владара српске државе. Такође као и многе друге са префиксом „велики“ ово је била владарска титула у Србији до 1217. године и прогреса владарске титуле у краљевску. И после ове промене ова титула наставља да постоји у српској држави, тако да постоји и у време владавине краља па цара Душана. Жупане, као локалне моћнике чија се моћ заснивала на угледу, поседима и богатству извори називају „силнима“.¹³⁴ Ова титула је извесно била наследна, што се уочава у власништву ове титуле у одређеним властeosким породицама. Често у току дугог власништва ове титуле неке породице су слабиле па када изгубе моћ и стварну управу над жупом губиле су и ову титулу, што се уочава у Душаново време.¹³⁵ Жупани су наравно имали своје обавезе према владару, од којих се уз пореске истиче војна обавеза, како лична тако и обавеза жупанових поданика за службу владару. Доказ заступљености жупанске титуле под Душаном су бројне велможе које се јављају са овим достојанством Радослав Хлапен, Петар Брајан, Прибил, Маљушат, Вратко, Алтоман Војиновић, Вукосав. Локални моћници су такође могли носити и титулу кнеза, и ово је веома стара титула са јако дугом и значајном традицијом код Срба, како у средњовековној тако и у нововековној држави. Кнезови су били локални моћници који су се у српским земљама са том титулом узносили и до врховног положаја, ова титула је дакле у више наврата била и владарска титула. Проширена је широм словенског света и среће се од најстаријих времена. Ову титулу су код Срба носили и удеони кнежеви, који су као што сама реч каже имали удеону власт у држави. Они су имали одређен већи посед који им је био директно потчињен али они сами, и кнез и кнежевина, су били под врховном влашћу владара. Ови удеони кнежеви су били најистакнутији моћници после самог владара, па је и једноствано схватити што су то углавном били његови најближи рођаци. Ова традиција се најлакше уочава у време владавине великог жупана Стефана Немање када су његова браћа Мирослав и Страцимир имали своје удеоне кнежевине. Удеоне кнежевине су најчешће биле у приморју, дугу традицију удеоне кнежевине имала је Хумска земља. Но ова титула је слабила и у време Душаново нема удеоних кнежевина. Ово је титула која истиче значај локалних моћника. Они су имали свој посед и потчињено становништво, владару су

¹³⁴ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 43.

¹³⁵ *Исто*, 45.

службу између осталог исказивали пореским и војним обавезама. Ова титула је као и жупанска увећавана префиксом „велики“. Мада је титулу великог кнеза укинуо краљ Урош, Душан је након проглашења царства поново додељује.¹³⁶ Неки од Душанових кнезова су били Вратко и Гргур Курјаковић, кнез хрватског порекла који се среће у Стонској повељи. Ова титула је поново добила већи значај након Душанове смрти.

Властеоска титула у српским земљама била је и титула челника, која попут неких има дугу укоренењу традицију. Челници су најчешће били господари утврђења и његове посаде. Она се такође увећавала уз префикс „велики“ коју су као такву носили они који су били блиски владару и обављали бројне послове за њега. Изузев челника утврђења постојали су и црквени челници, који су вршили бројне световне послове на манастирским имањима. Челници су могли да добију задужења да размеће црквене поседе.¹³⁷ Значај челника је био у зависности од значаја тврђаве или поседа којим је управљао. Она је хијерархијски испод титуле ставиоца. Неки од Душанових челника су били и Ђураш Илијић, Димитрије, Бранило, Ђурица, Андроник.¹³⁸ У војним активностима се истиче титула војводе која такође има дуг период постојања у Срба. Он је био највиши војни заповедник који је предводио одређену групу војника. Војвода је могао бити и властелин који поведе своју војску у поход на позив владара, као пример може се дати неки жупан који када поведе своју војску на позив владара он је тада као заповедник те групе војника њихов војвода. Ипак реч војвода није имала значење само неког предводника војске већ је то била и висока титула у средњовековним српским земљама. Војвода је хијерархијски био изнад челника и слуге што се види из натписа на ктиторској фрески Јована Оливера. Војвода је био заповедник групе војника, предводио исте у војним походима, био одговоран за своје војнике, бивао војни судија. Његова титула је такође увећавана додатком „велики“ и са том титулом он је чак могао и да мења владара на челу војске када он није предводио поход. Војводе су сходно честим ратовима у Душаново доба биле бројне.

Постојале су и бројне службе и титуле преузете из византијске државне традиције. Протовестијар је византијска титула која се у Србији први пут јавља у време краља Уроша а устаљује се од 1346. године.¹³⁹ Протовестијар је водио државне финансије, био ризничар, постављао и укидао царине, бринуо се о кретању и пословању

¹³⁶ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 51.

¹³⁷ *Исто*, 215-216.

¹³⁸ *Исто*, 212.

¹³⁹ *Исто*, 186.

страних трговаца. У време царства, коморник Никола Бућа добија титулу протовестијара 1346. и тако обједињује ове две функције.¹⁴⁰ Ову функцију на српском двору су често обављали Которани, за време Душана се под протовестијарском титулом налазе Никола Бућа па Грубо Пасквали. Поред протовестијара ту је и знаменита титула логотета, такође византијског порекла, која се први пут на српском двору среће у време краља Стефана Дечанског. И ова титула је увећавана префиксом „велики“ и имала је огроман значај у држави. Овај функционер је био старешина канцеларије и људи упуслених око канцеларијских послова. Бавио се пословима око писања и издавања јавно-правних исправа. Због посла је био веома цењен и при уношењу сваког села у нечију баштину добијао је значајну награду од тридесет перпера. Он је и један од ретких који је могао да руководи пословима везаним за црквене поседе, био је задужен да у случају потребе поседе једне цркве приклони другој.¹⁴¹ Душанови логотети су били Јоаникије пре избора за архиепископа, Прибац, Хрс, Ђурађ Повика и Гојко.¹⁴²

Локални титуларни господар био је и кефалија. Ово је титула византијског порекла која је у Србију дошла након освајања византијских поседа у време краља Милутина. Титула је доживела велику распрострањеност у време цара Стефана Душана, задржао је у ромејским земљама а проширио и по старим српским земљама. Кефалија је био војни и цивилни господар једног или два града, с тим што су црквени поседи најчешће изузети из његове надлежности.¹⁴³ Био је директно одговоран владару који га је постављао или смењивао. Држао је урбане средине, градске или рударске, са околином. Цивилне обавезе кефалије су биле доста широке, био је одговоран за свој посед, бринуо је о правима становника и њиховим поседима као и о страним трговцима. Обезбеђивао је околину и сигурност путева. Истраживао је прекршаје, учествовао у суђењима, могао је сам бити судија а уз то је био одговоран и за спровођење пресуда. Обезбеђивао је пренос владаревих ствари и војске преко својих поседа а био одговоран и да организује њихову прехрану. Уз цивилне имао је и војне обавезе, био је задужен за организовање безбедности поседа, одбране поседа или да спроводи припреме војних акција на захтев владара. У граду је био задужен да организује „градозиданије“, што је поправљање или дозиђивање градске фортификације, као и „градобљуденије“ што је организовање чувара и посаде

¹⁴⁰ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 188.

¹⁴¹ *Исто*, 168.

¹⁴² *Исто*.

¹⁴³ *Исто*, 252.

утврђења. Душанове кефалије су биле бројне између осталих зна се за Радослава Повића у Призрену, Рајка у Трилису и Вронту или неке кефалије грчког порекла као што је Михајло Аврамвака у Серу.¹⁴⁴

У време Душаново у српске властеоске титуле доспевају нова достојанства увезене из Византије. Највише византијске великашке титуле у време Палеолога су биле деспотске, севастократорске и кесарске. Ове титуле једино је додељивао цар. Душан прогласивши себе царем а своју државу царством у властеоску хијерархију уводи и ове три титуле, које као и у Византији може додељивати само цар. Неке од ових титула код Срба се јављају и раније али је извесно да личности које су ове титуле носиле у том периоду нису то достојанство добијали од српског краља, јер их он није могао доделити. Те титуле су српски великаши могли добити од византијског или бугарског цара. Ове титуле су биле актуелне у време српског царства, додељивао их је цар Душан а после њега цар Урош. Након пропасти српског царства поново ће се јављати ове титуле код Срба али као и оне пре српског царства биле су добијане од стране ромејских царева. О овим титулама у Византији као и осталим у време Палеолога највише се сазнаје у спису Псеудо-Кодина.¹⁴⁵ Власници ових титула како у Византији тако и у Србији нису имали никакве одређене управне или војне дужности, већ је то био показатељ значаја и моћи тих личности. Ове титуле су најчешће добијали најближи владареви рођаци и то у повезаности са значајем, најближи рођаци су добијали најмоћнију титулу деспота, нешто даљи севастократора, односно још даљи кесара. Извесно је да је постојао одређени церемонијал при додели ових титула али појединости о томе у српском царству нису познате. Сачувана је једна молитва која се читала приликом додељивања ових титула али у њеном тексту нема никаквих посебних појединости па се само може претпоставити да је церемонијал био сличан оном у царству Ромеја.¹⁴⁶ Ови моћници су извесно имали неке од симбола моћи међу којима су значајне посебне круне које су они носили.¹⁴⁷ Те титуле су најчешће добијали моћници који су уз то држали и поседе у новоосвојеним ромејским земљама мада постоје изузеци који излазе из тих граница. Најугледнији међу поменутиим титулама су били деспоти који су након владара били најмоћније велможе у држави. Цар Душан је кесарско достојанство доделио Гргуру Голубићу, Прељубу и готово извесно Војихни.

¹⁴⁴ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама...*, 260.

¹⁴⁵ Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у српском царству...*, 255-256.

¹⁴⁶ *Исто*.

¹⁴⁷ М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царевања“..., 532.

Севастократорском титулом је овенчао Дејана и једно време Јована Оливера који је касније узнатрествовао у деспота. Деспотством је уз Оливера обдарио и Јована Комнина и Симеона Синишу. Поменути севастократор Дејан је такође касније узнатрествовао у деспота само није сигурно да ли је тај успон доживео при крају Душанове владавине или за време његовог наследника цара Уроша.¹⁴⁸

Властела у Душановом законику

Најзначајнији законски зборник донесен у средњовековној Србији, а сачуван до данас је законик цара Душана. Овај законик уз Номоканон Светога Саве, закон Јустинијанов, Синтагму Матије Властара и повеље и појединачне правне акте чини једну правну целину која се поштовала у овом периоду.¹⁴⁹ Душанов законик је донесен из два дела, први део на Вазнесење 21. 5. 1349. а други део између септембра 1353. и краја августа 1354. године. Први део чини 135 а други 66 чланова, до данас је сачувано неколико преписа законика али ни један савремен. У овом законику феудални и друштвено-економски односи добијају до тада свој највиши правни израз.¹⁵⁰ У законику постоји доста општих одредби које се односе на све становнике државе али и оне које се односе на ужу циљану групу. Тако постоји и доста чланова који се баве властелом, неке од њих ћемо поменути и анализирати овде са циљем уочавања њихових права и обавеза.

За сваког властелина најбитнији је био земљишни посед, бројна властела су били баштиници, односно имали су свој баштински посед. Права властелина око његове баштине регулишу чланови од 39. до 47. у законику.¹⁵¹ На основу ових закона баштина је наследна, неповредива својина. Са њом властелин располаже по вољи као и отроцима који живе на њој. Он може баштину продати или поклонити, а подређене отроке само он може ослободити. Посед је наследан а уколико нема директног наследника наслеђивао је најближи сродник и тако до осмог колена. Баштина је могла да се преноси и миразом, уз изузетак да се на тај начин нису могли преносити отроци.

¹⁴⁸ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама...*, 169-170.

¹⁴⁹ Д. Богдановић, „Душаново законодавство“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 557.

¹⁵⁰ *Исто*, 561.

¹⁵¹ *Душанов законик*, (пр. Ђорђе Бубало), Завод за уџбенике, Београд 2010, 163-166.

Баштина је заштићена од свих па и самог цара. Само 48. члан расписује да по смрти властелина његов коњ и оружје морају бити предати цару, док огртач и појас остају у власништву породице.¹⁵² Члан 42. ослобађа баштиника од свих обавеза изузев војних и соћа.¹⁵³ Чланови 45. и 47. регулишу властелинова права да на свом поседу подигне задужбину. Он је у том случају могао да се меша у питања управе задужбином као што је избор игумана, али уколико је задужбину потчинио другој цркви бесповратно би губио та права. Властелин је имао право и на поседовање планинских пашњака предвиђено 81. чланом.¹⁵⁴ За разлику од баштинске својине постојала је и пронијска коју је властелин добијао од цара за војну службу. О пронији говори 59. члан и на основу њега пронијар свој посед није могао продати нити поклонити цркви.¹⁵⁵ Меропси који су живели на властелиновој земљи били су дужни да за њега раде два дана недељно, и уз то један дан кошења на годишњем нивоу или један дан окопавања винограда или неког другог посла исто један дан у години, уз то плаћали су му и соће. Ове обавезе меропаса су прописане 68. чланом, али су ти меропси били заштићени од самовоље надређеног и могли су се и парничити са њим, то право им је обезбеђено 139. чланом.¹⁵⁶ Такође меропсима који су побегли од свог господара, последњи 201. члан расписује казну сакаћења носа и смуђења.¹⁵⁷ Властелин ипак није смео својим људима бранити одлазак на царске тргове, што је прописано 121. чланом.¹⁵⁸ Кефалије су по законик у имале право на доходак и на дупло јефтине цене за жито, вино и месо унутар града по 63. члану.¹⁵⁹ Кефалија је морао да брине о путевима који су му дати на чување, уколико се на његовом путу деси пљачка он је био у обавези да изгубљено надокнади опљачканом, а уз то и да пронађе разбојнике по 157. члану.¹⁶⁰ Од свих властелина неки вид управе над црквом могао је имати једино логотет и то по 25. члану.¹⁶¹

Цареве исправе су сви морали поштовати и извршавати а уколико није било могуће извршити је, цар је морао бити обавештен као што прописује члан 136. док 138. члан прописује казну губитка баштине за оног код ког се пронађе фалсификована

¹⁵² Душанов законик..., 166.

¹⁵³ Исто, 164.

¹⁵⁴ Исто, 178.

¹⁵⁵ Исто, 170.

¹⁵⁶ Исто, 173 и 202.

¹⁵⁷ Исто, 224.

¹⁵⁸ Исто, 194.

¹⁵⁹ Исто, 171.

¹⁶⁰ Исто, 209.

¹⁶¹ Исто, 158. Логотетове надлежности су објашњене у поглављу о титулама.

хрисовуља.¹⁶² По 128. члану цару се и морало помоћи у случају крштења или женидбе сина или подизања двора или куће.¹⁶³ Такође по 60. члану уколико је цар пролазио кроз нечију жупу или град, заповедник жупе или града је био обавезан да му обезбеди превоз.¹⁶⁴ Обавеза соћа је ближе дефинисана у 198. члану.¹⁶⁵ По њему соће износи једну перперу у новцу или у натури кабао жита од ког пола пречишћеног а пола непречишћеног. Први рок за соће био је Митровдан, а други Божић, ако би каснио са роком, властелин би био заточен све док не плати и то двоструко. Трговци су били сторго заштићени и њихова заштита од властеле регулисана је 118, 159 и 160. чланом.¹⁶⁶ Властелин није смео да их узнемирава нити ишта да им отуђи под претњом од 500 перпера. Могли су затражити преноћиште, које уколико не добију а изгубе нешто од робе, надређени у том месту је био одговоран за настале трошкове. Такође сви трговци као и калуђери и странци који су били опљачкани надокнаду су добијали од цара док је он те трошкове надомештавао од властеле одговорне у том подручју. Овај терет причињене штете на поседу једног властелина додатно је дефинисан у 155. и 156. члану.¹⁶⁷ Властелин је могао да прима људе да презиме на његовом имању, он би као накнаду добијао 1% од стоке која би на том поседу боравила.¹⁶⁸ Ако је властелин на свом поседу имао свештеника требао му је дати три њиве на издржавање, ако свештеник то не добије могао се жалити свом архијереју, и ако би жалба прошла безуспешно он је могао да напусти надређеног властелина, све ово по 65. члану.¹⁶⁹

Једна од најважнијих обавеза властеле била је војна обавеза што је прописано већ поменути 42. чланом. Војне обавезе су могле бити различитог карактера. Уколико је властелин добијао пограничну област, имао је обавезу да спречи упад непријатеља преко његове земље. Уколико би пљачкашки одреди прошли кроз земљу властелина крајишника и након тога се вратили назад, он је био обавезан да надомести сву причињену штету на шта га обавезује 49. члан.¹⁷⁰ Овај закон је ближе одређен у каснијој допуни законика 143. чланом на основу кога такву причињену штету крајишник плаћа седмоструко.¹⁷¹ Уколико дође до потребе за предвођењем војске

¹⁶² Душанов законик..., 201.

¹⁶³ Исто, 196.

¹⁶⁴ Исто, 171.

¹⁶⁵ Исто, 223.

¹⁶⁶ Исто, 192-193 и 210 и 211.

¹⁶⁷ Исто, 209.

¹⁶⁸ Исто, 223.

¹⁶⁹ Исто, 172.

¹⁷⁰ Исто, 166.

¹⁷¹ Исто, 204.

врховну команду имао је војвода, уколико би било непослушности и прекршаја, одговорнима би судио такође војвода по 129. члану.¹⁷² Члан 131. даје могућност да се сукоби међу војницима решавају двобојом али без мешања других по цену одсецања руку, док 130. члан предвиђа смртну казну и вешање за рушење цркве у походу.¹⁷³ Војна питања одређује и 135. члан на основу ког у једном селу не могу одседати два војна одреда један за другим.¹⁷⁴

Један од битних сегмената законика јесте питања судства, о којима има доста чланова како оних о самим суђењима тако и о казнама. Међу њима је заступљена властела која је могла учествовати у споровима, бити кажњавана али је могла вршити и улогу судије. По 62. члану велика властела је на суд позивана писмом а остали печатом, док је властела б1. чланом имала олакшицу да уколико судски позив добије након доласка из војске, суђење може да одложи на три недеље.¹⁷⁵ Властелин је могао бити позван по 56. члану пре ручка и да се одазове до ручка, за неодривање је могао добити казну на основу које је дужан шест волова.¹⁷⁶ Повољност је имала и владарева дворска властела којој је једино могао судити дворски судија, потврђено 177. чланом.¹⁷⁷ Такође цару су се водили људи за неверу, рађавање, убиство и силовање или отмицу властелинке по 192. члану.¹⁷⁸ У судској пороти људи су могли очекивати људе из свог феудалног слоја, тако су властели поротници биле друге велможе, уз забрану рођака и непријатеља поротника људи у спору, по 152. члану.¹⁷⁹ По 106. члану за властеоског дворанина оптерећеног за неки прекршај требала је јемчити порота сачињена од чланова истог угледа као отац оптуженог.¹⁸⁰ По члану 78. на цара су се упућивали и људи који су се судили са црквом, пресуда без цара није могла бити извршена ни уз појаву милосника, човека који је био извршилац и гарант владареве милости.¹⁸¹ У току суђења за поседовање украдене ствари, оптужени се по 180. и 193. члану могао позвати на свод односно да докаже од кога је спорну ствар купио, други наведени члан се односио само на стоку и предвиђао је за пронађеног кривца казну у седмоструком износу украдене

¹⁷² Душанов законик..., 197.

¹⁷³ Исто.

¹⁷⁴ Исто, 199.

¹⁷⁵ Исто, 171.

¹⁷⁶ Исто, 169.

¹⁷⁷ Исто, 217.

¹⁷⁸ Исто, 221.

¹⁷⁹ Исто, 207-208.

¹⁸⁰ Исто, 187.

¹⁸¹ Исто, 176.

стоке.¹⁸² На суђења око сеоских међа односе се 79. и 80. члан а 123. члан даје право властелину на жалбу уколико му је земља запоседнута од стране Саса.¹⁸³ Властелин је након негативне пресуде био обавезан да даје јемце као гарант да ће извршити пресуду и то по 88. члану.¹⁸⁴ Члан 148. наређује обавезно поштовање исправа царских судија, члан 184. забрањује властели примање затвореника без царевог одобрења по цену казне од 500 перпера.¹⁸⁵ Цар је на свом двору могао да пружи азил одбеглом заточенику неког властелина по 112. члану.¹⁸⁶ Властелин је по 103. члану могао судити својим отроцима за прекршаје изузев убиства, тешког рањавања, крађе, разбојништва или превођење отрока са једне баштине на другу, у овим наведеним случајевима ишло се пред цара.¹⁸⁷ Повреде међа између села су кажњаване новчано. По 77. члану село које је прекршило међу плаћало је 50 перпера а уколико би то урадила сточарска насеобина плаћала би 100 перпера, половина овог новца је ишла надређеном властелину.¹⁸⁸

Душанов законик обилује разноликим спектром санкција, како физичким, телесне природе, тако и новчаним и имовинским. Разлике у врсти и висини санкције постоје. Превасходни критеријум је сталешки. Положај извршиоца кривичног дела директно је утицао на висину и врсту санкције, тако да се јављају разлике између вишег и нижег сталежа (вертикално). Одређена кривична дела су прописана само за властелу па ћемо њих изнети у наредним пасусима и уочити неке правилности које потврђују изнесену тезу.

Законик у 52. члану ослобађа одговорности рођаке прекршиоца, док у 51. члану предвиђа одговорност за оног ко преда сина или брата цару у дворску службу а предати почини прекршај.¹⁸⁹ Члан 50. прописује казну за псовке и вређања између мале и велике властеле, овај закон уједно и прави разлику између истих.¹⁹⁰ Уколико властелин опсује властеличића плаћао би 100 перпера, а уколико би до увреде дошло у обрнутом смеру властеличић би сносио исту новчану санкцију али уз казну пребијања. Властела је по 55. члану плаћала увреде себрима у санкцији од 100 перпера, док је у обрнутом смеру

¹⁸² Душанов законик..., 218. и 222.

¹⁸³ Исто, 177-178. и 194.

¹⁸⁴ Исто, 181.

¹⁸⁵ Исто, 206. и 219.

¹⁸⁶ Исто, 190.

¹⁸⁷ Исто, 186.

¹⁸⁸ Исто, 176.

¹⁸⁹ Исто, 168. и 167.

¹⁹⁰ Исто, 167.

себар плаћао исто али уз казну смуђења.¹⁹¹ Чупање браде властелину, што се сматрало за јако висок ниво увреде, је по 97. члану кажњавано одсецањем руке.¹⁹² Одбијање судијиног посланика се по 107. члану кажњавало запленом свих добара.¹⁹³ Већ поменуте привилегије трговаца доказане су и у 122. члану на основу ког властелин није смео да задржи трговца а уколико би то учинио плаћао је 300 перпера.¹⁹⁴ Зависни становници са једног имања нису се могли преводити на друго, то је бивало санкционисано повратком отуђеног уз још шест додатних људи, ова питања су регулисана 93, 140, 141 и 164. чланом законика. Нису се смели пленити поседи одбеглих властелина, у супротном је и томе следила казна, о томе говори 144. члан.¹⁹⁵ Неосновано насиље властеле и чињење зла је строго кажњавано, новчаним санкцијама и одузимањем поседа, о томе говоре чланови 57. и 142. у законнику.¹⁹⁶ По 173. члану страни властелини који су прилазили цару, уколико су са собом водили лопове и разбојнике добијали су исте казне као и злочинци које су довели.¹⁹⁷ Силовање се оштро кажњавало, у властеоској класи казном одсецања руку и носа, иста казна је била и за исти прекршај у себарској класи, док је себар силоватељ властелинке завршавао вешањем, све објашњено у 53. члану.¹⁹⁸ Прељуба властелинке са подаником, по обоје се завршавала одсецањем руку и носа, 54. члан.¹⁹⁹ По 85. члану властелин је за јеретичке приче бивао кажњаван са 100 перпера, знатно више од себра за исти злочин, разлог томе је његов већи значај у друштву.²⁰⁰ Према 94. члану властелин је за убиство себра кажњаван са 1000 перпера, у обрнутом смеру казна је била 300 перпера и одсецање руку.²⁰¹ За неке настале штете расписивала се колективна одговорност селима и властели по 58, 145, и 146. члану док су они надређени који су на време обавештени о злоделу а нису ништа преузели били кажњавани као и сам разбојник на основу 147. члана.²⁰²

Колико су судски поступци и кажњавања обављани савесно не можемо знати, имајући у виду време у коме је законик био актуелан можемо претпоставити да је било

¹⁹¹ Душанов законик..., 169.

¹⁹² Исто, 183.

¹⁹³ Исто, 188.

¹⁹⁴ Исто, 122.

¹⁹⁵ Исто, 204.

¹⁹⁶ Исто, 170 и 203.

¹⁹⁷ Исто, 215.

¹⁹⁸ Исто, 168.

¹⁹⁹ Исто, 169.

²⁰⁰ Исто, 180.

²⁰¹ Исто, 94.

²⁰² Исто, 206.

неправилности и повлашћених. Но ипак сам ниво свесности правде и суда се види на основу 172. члана, који судије обавезује на суђење по законнику без икаквог страха од цара.²⁰³

Положај властеле у Душановом законнику се не може описати једном речју. Фактори који утичу на положај властеле су разнолике природе. Најважније тачке из Законика за властелу су свакако биле оне везна за баштину које су им гарантовале сигурност исте. Уз њих су ту и властела пронијари који немају могућност наслеђа добијеног поседа. Основне обавезе властеле су биле војна служба и сође. Такође описани су и односи између властеле и зависног становништва, законик је ограничавао самовољу и злодела које је властелин могао починити према нижим слојевима становништва. Закоником се властели делегира и део судске власти. Властелину је законом дат круг државних послова, оних од јавног значаја, које могу обављати али су исто тако прописане и санкције за неизвршавање обавеза које им овај акт прописује. Њихов положај можемо посматрати и кроз две групе односа. Први однос је однос закона према властели и према нижим слојевима за извршено исто кривично дело (вертикални хијерархијски однос: надређени-подређени). Свакако да је врста санкције и висина прописане казне била блажа када се ради о властелину који изврши кажњиво дело, спрам нижих слојева друштва који би трпели знатно строжије санкције за исто дело. Други однос везује се за саму властелу и разлике у положају властелина. Законик само у 50. члану прави разлику између властеле и властеличића где строжију казну прописује властеличићу за исто кажњиво дело (хоризонтално, разлике унутар властеоског слоја). Очигледно је да је уз висок положај ишла и већа одговорност. Тако су властелини крајишници били одговорни за сву насталу штету коју су морали надоместити што је и у другом делу законика допуњено 143. законом који повећава казну на седмоструку.

Војна улога властеле

Као што је већ поменуто, најважније обавезе властеле биле су новчани доходак сође и војна служба. Војна служба је била један од главних стубова држава у средњем веку. Војне активности су могле бити офанзивне и дефанзивне, од којих су дефанзивне

²⁰³ Душанов законик..., 215.

веома значајне због сигурности, слободе и просперитета једне државе. У време државе Немањића можемо рећи да је домаћа властела била главни стуб војске у свим наведеним активностима. Развитак вршења војне службе био је основ формирања властеоског сталежа као таквог.²⁰⁴ У време краља и цара Душана долази до највећег ширења српске средњовековне државе као и до честих војних подухвата што је захтевало велику укљученост војника у свакодневни живот. Битно је навести да у средњовековној Србији није било редовне војске па је правилније користити израз да се она војевала а не служила.²⁰⁵

Војници су регрутовани на неколико начина, тако се и јављају три врсте војника: баштински, пронијарски и најамнички. Као што им и имена кажу баштински војници су властелини са баштинских поседа, пронијарски са пронијарских поседа а најамници су професионални војници који су узимани у најам за војну службу. Сва три типа војника су били веома битни и доста заступљени у српској војсци. Баштинници су били моћни властелини који су били обавезни да испуне своју војну службу на коју су позивани писмом самог владара.²⁰⁶ Они су као и пронијари у војну службу одлазили као коњаници, а са собом су водили и своје зависно становништво које је углавном служило као пешадија. Тако долазимо и до два основна рода српске војске коњице и пешадије. Коњица је била елитна војска, често су то били тешки оклопници. Они су и предводили своје поданике у борбу, број тих војника које су предводили био је сразмеран величини поседа и економског стања властелина.²⁰⁷ Последњи од три поменута типа војске је најамничка која се јавља још од великог жупана Стефана Немање и како је време пролазило били су све више заступљени и њихова улога се повећавала. Овај тип војске углавном није био састављен од припадника властеоског сталежа. У време Душана су били чести немачки најамници међу њима и познати војсковођа Палман који је Душана служио кроз готово целу владавину уз стални одред од 300 војника.²⁰⁸ Број најамника се мењао и у време потребе се повећавао. Најамници и властела у дворској служби су били владарева стална војска за пратњу и личну заштиту.²⁰⁹ Главни заповедник војске био је владар, док у случајевима када он није

²⁰⁴ М. Ивановић, *Властела у житијима архиепископа Данила II*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX, Деспотовац 2018, 177.

²⁰⁵ G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 1, Beograd 1967. 143.

²⁰⁶ *Isto*, 145.

²⁰⁷ *Isto*, 147.

²⁰⁸ М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 228.

²⁰⁹ G. Škrivanić, *Nav. delo*, 144.

водио војску то задужење преузима велики војвода. Опрема војника је била шаренолика. Зависила је од богатства и могућности самог војника. Најамници и властела су били боље опремљени. Најчешћу војну опрему су чинили: шлем, оклоп, панцирна кошуља²¹⁰, штит, мач, сабља, копље, војна секира, буздован, лук са стрелама и самострел.²¹¹ Мач је једно од најчешћих оружја у средњем веку и у XIV веку Европом доминира велики мач са дршком за две руке.²¹² Оружја су била домаће или стране производње. Она стране производње су била скупља али зато велелепнија и квалитетнија, њен промет се временом повећавао у српској средњовековној држави. Опрема је најчешће увозена из приморја и немачких земаља, тако су чувени били мачеви из немачког града Пасауа са заштитним знаком вука.²¹³

Коју опрему је користио оклопник у време Душана показује нам податак из Дубровника. Овај сачувани податак говори о Палману, вођи Душанових најамника, који је дошао код трговца Блажа Кабужића да преузме опрему коју је један краљев најамник ту заложиио. Палман је овом приликом преузео два грудна оклопа типа корача, три шлема са панцирном подкапом типа барбута, три велика шлема са украсном челенком, два верижна оковратника, по један пар металних оклопа за подколеницу и бутину, пар металних рукавица, две тунике које се носе преко оклопа, прекривач за коња и три седла.²¹⁴ На основу ових података се види да је Душанов најамник био опремљен по највишим стандардима тог доба и да је опремање једног таквог војника изискивало велика новчана средства. Готово извесна је претпоставка да су и други Душанови војници оклопници који нису долазили из редова најамника били слично опремљени. И Венеција, један од приморских градова из кога је купљена војна опрема често транспортована у унутрашњост, у свом архиву садржи неке историјске изворе који говоре о оваквим куповинама у време Душаново. На основу грађе из овог архива се може закључити да се у периоду између 1341. и 1349. повећао број купљене ратничке опреме од стране српског владара.²¹⁵ Такође у овом периоду је видна разлика у количини купљене опреме и њеној разноврсности када се упореди са куповинама из времена Стефана Дечанског. На основу куповина се види да је главни вид заштите трупа у време Дечанског била панцирна кошуља док се у време његовог наследника на

²¹⁰ У средњем веку су панцирну кошуљу звали „брња“.

²¹¹ М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“..., 237-239.

²¹² М. Алексић, *Реформа српске војске у време Стефана Душана*, Војно-историјски гласник 2/2015, Београд 2015, 21.

²¹³ М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“..., 239.

²¹⁴ М. Алексић, *Нав. дело*, 10.

²¹⁵ *Исто*, 16.

то додаје и оклоп типа корача.²¹⁶ Тако се примећује и разлика у штитнику за главу, у време Дечанског су се куповали гвоздени шешири или шлемови типа бачинело а у време Душана шлемови типа барбута који су били већи од претходних и боље штитили главу.²¹⁷ Овакве промене и велики интезитет куповина упућују на промене у војсци које су се десиле у Душаново време. Он се доста заложиио за снабдевање војске, а у његово време се истиче и значај оклопне коњице која баш тада постаје најјача сила у српској војсци. На основу сачуваних података о поменутиим куповинама може се закључити да је Душан у овом периоду основао или снабдео нове јединице војске и то два одреда по 500 и један одред од 300 ратника као и 100 коњаника.²¹⁸ Стефан Душан је уз себе готово извесно увек имао припаднике младе властеле и одред страних најамника али постоје јаке индиције да ове набавке нису добављане за најамнике већ и за одреде сачињене од домаћег становништва. На овакав закључак наводе и војводе које се јављају на челу оклопника, Прељуб 1344. на челу тешке коњице код Стефанијане а потом и 1348. у заузимању Тесалије а на крају и Ђураш Илијић у запоседању Скрадина 1355.²¹⁹ Све ово наводи на закључак да је Душан озбиљно улагао у своју војску. Војска је модернизована и доста добро опремљена за то време, уз извесно угледање на принципе западних вештина ратовања.²²⁰

Међу Душановим војсковођама из ранијег периода владавине помињу се војводе Дејан Манијак и Војин. Све укупно је врло мало познатих детаља о тактици Душанових војвода у борбама. Зна се за лошу одлуку Прељуба који је код Стефанијане несмотрено решио да остави коње и са својим оклопницима крене у потеру за Селџуцима. Ова неславна одлука га је коштала великог пораза. Ипак Прељуб се прославио као врсан војсковођа касније у заузимању Тесалије и одбрани Сервије. Сем поменутих војсковођа сачувани су подаци који као предводнике српске војске представљају и Палмана, Јована Оливера, Вратка, Нићифора Исака, извесне Божића и Стефана поменуте у делу Кантакузина, казнаца Бориловића и друге. Извесно је да су и други истакнути властелини предводили краљеву и цареву војску али о таквим походима нема додатних појединости.

²¹⁶ М. Алексић, *Нав. дело*, 17.

²¹⁷ *Исто*.

²¹⁸ *Исто*, 19.

²¹⁹ *Исто*.

²²⁰ *Исто*, 27.

Значајан фактор у ратовима су били и временски услови па су се они најчешће водили у пролеће и лето. У војним походима носили су се барјаци и заставе, заставу је носио велики стегоноша а у време цара Душана на застави се налазио двоглави орао.²²¹ Војску је у походима пратила и група цивила која је била задужена за снабдевање храном и транспорт потребне опреме. Постојали су и одбрамбени ратови за које су кључни били властелини крајишници, челници и кефалије. Властелин крајишник је управљао пограничним областима и био одговоран за сигурност граница у супротном би одговарао за сву насталу штету. За одбрану границе су значајна утврђења и утврђени градови којима су господарили челници и кефалије. Они су бринули о сигурности и поправци утврђења као и снабдевању истих војним посадама. Број војника по утврђењима је варирао и негде се може утврдити на основу дела Јована Кантакузина. По њему је посада Хрељиних градова износила од 300 до 400 војника.²²² Док је у време његове контраофанзиве ка Србији посада Водена имала 200 људи, Верија 1500 војника под тридесеторицом племића уз најамничке одреде, а град Сервија 500 војника.²²³

Одбрану Сервије од напада Јована Кантакузина предводио је кесар Прељуб. Његова тактика и распоред бранилаца је познат на основу Кантакузиновог дела. Он је грчке грађане способне да ратују поставио у доњи део града а њихове породице и српске војнике у горњи део. Њихове породице је задржао да би осигурао лојалност грчких бранилаца што му и није баш пошло за руком. На крају ромејски цар није имао успеха и српски кесар је успешно одбранио град, за свој неуспех цар је окривио и временске услове, но ипак град је остао у српским рукама.²²⁴

Ктиторство

Ктиторство цркава и манастира је веома честа пракса у средњовековној Србији, у почетку инспирисана византисјким узорима а већ у Душаново време инспирисана претходним српским владарима и великашима ктиторима. Ктиторском делатношћу се сматрало подизање цркава и манастира, пратећих објеката, додатних објеката на цркви

²²¹ М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“..., 242-243.

²²² Исто, 237.

²²³ Исто.

²²⁴ Византијски извори за историју народа Југославије том VI..., 515-516.

или у манастиру, обнова, даровање или осликавање храма. Главним ктиторством се сматра подизање храма али и обнова и дозиђивање, тако да се разликује први ктитор, онај који га је подигао и други, онај што је обновио храм или нешто дорадио. У Србији Немањића ктиторство је цветало, сваки владар је био ктитор једног или више здања, најплоднији ктитор био је краљ Милутин за кога се везује подизање или обнова четрдесет цркава и манастира. Подизање цркава и манастира и њихова обнова је свакако била инспирисана православним духом. Овако богоугодно дело је обећавало дугорочна молитвена помињања самих ктитора и њихових породица. Ктиторска делатност је била значајна и за спасење душе али и као показатељ моћи самог ктитора. Што су ктитори били моћнији то су њихове задужбине биле веће, велелепније и богатије. Ктитори манастира су им обезбеђивали и поседе за издржавање, док су они као почасне личности могли да се мешају у послове манастира. Учествовали су у изради манастирског типика, постављању игумана и осталих послова. Ктитор је имао право и да поклони своју задужбину.

По узору на владаре и властела је тежила да подиже и дарује цркве и манастире. Уз развој српске државе и јачање властеоског сталежа ова појава је била све чешћа и уочљивија. У време краља и цара Стефана Душана властела је веома ојачала и била је доста честа појава властеоског ктиторства. У време краља Душана је подигнуто седамнаест властеоских задужбина од којих је њих дванаест сачувано до данас.²²⁵

Значајан задужбинар из Душановог времена је био моћни великаш Хреља који је у току свог живота мењао сизеренство српског и византијског двора. Он је подигао манастир Светог Арханђела Михајла у Штипу око 1334-1336, кулу Рилског манастира 1334/1335. и католикон истог манастира до 1342. године.²²⁶ Најмоћнији Душанов властелин је био Јован Оливер који је 1340/1341. подигао цркву Светог Арханђела Михаила у Леснову коју је касније додатно дозиђивао те јој издејствовао да постане седиште новоосноване Злетовске епископије.²²⁷ Издао је и повељу манастиру Светог Димитрија у Кочанима па се претпоставља да је и ту био ктитор.²²⁸ Уз ово познато је и да је дао да се ослика параклис Охридске катедралне цркве, а у чијој је припрати и портрет севаста Јована Просеника који је по томе судећи такође ктитор ове цркве.²²⁹

²²⁵ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 18.

²²⁶ *Исто*, 18.

²²⁷ *Исто*, 22.

²²⁸ *Исто*, 19.

²²⁹ *Исто*, 22.

Цркву Светог Ђорђа у Горњем Козјаку код Штипа подигао је властелин Георгије са женом Тихославом 1340/1341. док се у истој цркви у једном запису помиње непознати деспот Торник.²³⁰ У близини су до 1336. подигнуте али до данас несачуване цркве Светог Ђорђа у Србшорима коју је подигао властелин Берислав, и црква Свете Петке на Брегалници од извесног Карбе.²³¹ Богородичину цркву у Струмичком пољу је до 1345. подигао Рудло, док је у Призрену 1331/1332. цркву Светог Николе направио Драгослав Тутић, тада монах Никола, са женом Белом.²³² Војвода Дејан Манијак је са женом Владиславом и са њеним члановима породице Мареном и братом Радославом, Душановим жупаном, подигао припрату Богородичиној цркви у Кучевишту.²³³ Властелинка Даница са синовима Бојком и Дмитриром диже цркву Светог Николе у Љуботену 1336/1337. године, док је Вукашин, каснији српски краљ зидање своје цркве Светог Димитрија у селу Сушици²³⁴ започео највероватније 1344/1345. године.²³⁵ И которска властела је дизала цркве, Трипун Бућа цркву Светог Николе морнара и Никола Бућа самостан и цркву Светог Николе и то са одобравањем папе Климента VI 1344. године.²³⁶ Син бугарског деспота Алтимира био је Јован Драгушин, Душанов брат од тетке који је због унутрашњих сукоба у Бугарској пребегао у српску земљу. Он је у Полошком сазидао своју задужбину цркву Светог Ђорђа најкасније 1340. године. Постоје и две властеоске задужбине на северозападу тадашње српске земље из овог периода. Богородичина црква у селу Карану осликана је до 1342. а ктитори су били жупан Петар Брајан, жена му Струја, троје деце, уз презвитера Георгија Медоша, једне непознате особе, монаха Јована и једне монахиње.²³⁷ Ту је и Благовештењска црква у Добруну жупана Прибила, са синовима жупанима Стефаном и Петром, монахом Јефросимом и непознатим протовестијаром Станом.²³⁸ Цркву Светог Николе у Великој Хочи осликао је Градислав Сушеница, данас несталу цркву Светог Ђорђа у Крпени дигао је Прибац, пећинску Богородичину цркву на острву Мали Град на Преспи направио је властелин Бојко са женом Евдокијом 1344/1345. године.²³⁹ Познато је да је у завршној фази осликавања манастира Дечани која се одвијала уочи Душановог

²³⁰ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 19.

²³¹ *Исто*.

²³² *Исто*.

²³³ *Исто*.

²³⁴ Овај манастир је данас познат као Марков манастир.

²³⁵ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 19.

²³⁶ *Исто*.

²³⁷ *Исто*, 20.

²³⁸ *Исто*.

²³⁹ *Исто*.

царског крунисања учествовао властелин Ђурађ Остоуша Пекпал, чији је портрет фрескописан у припрати овог храма.²⁴⁰ До данас нису сачувани ни богати манастир Архилјевица који је подигао моћни севастократор Дејан ни Богородичина црква код Габрова на Беласица сазидана од Драгоја дијака.²⁴¹ До 1355. подигнуте су црква Светог Николе у Псачи властелина Влатка²⁴², црква Светог Јована Крститеља у Штипу Иванка Пробиштитовића, Богородичина црква у Липљану осликана од стране непознатог властелина, Богородичина црква у Ваганешу од Дабижива Дробњаковог унука, пећинска црква Светог Николе код села Драдње у тиквешком крају непознатог војводе²⁴³, црква Светог Јована Претече у Црколезу челника Радослава а тада монаха Јована.²⁴⁴

Најзначајнија задужбина цара Душана био је манастир Светих Архангела код Призрена, коју је цар подигао и припремио за своју гробницу. У Архангелској повељи се помињу и задужбински дарови друге властеле. Ту се могу наћи црква Светог Спаса у Призрену Младена Владојевића, Црква Светог Николе у Призрену од властелина Рајка, Ваведењска црква у Кучевишту жупана Радослава, црква Светог Арханђела у Велесу властелина Раденка и црква Светог Николе у Љубочеву властелина Николе Утоличића.²⁴⁵ У овој повељи се и види да су властелини могли да мењају своје задужбине, тако је поменути Младен Владојевић цркву Светог Спаса у Призрену, коју су подигли његови родитељи а он осликао, приложио манастиру Светих Архангела а у замену добио Андричју цркву у Охриду, ова замена се највероватније одвила и због промене поседа овог властелина и сеобе у Охрид.

Према овом дугом спису Душанове властеле ктитора види се колико су они у ово време били моћни и богати. Поред моћне властеле могу се наћи и властеличићи, дакле људи доста мање имућни а ипак у стању да подижу самосталне задужбине.

²⁴⁰ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 22.

²⁴¹ *Исто*, 23.

²⁴² Овај властелин се касније статусно доста уздигао и у време цара Уроша добија титулу севастократора.

²⁴³ Сачуван је само део „војвода Бр...“.

²⁴⁴ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 23.

²⁴⁵ *Исто*, 22.

Приватни живот властеле

Кроз неколико сегмената ћемо покушати да реконструишемо приватни живот властеле у средњем веку. Велику препреку у разоткривању свакодневног живота у средњем веку представља недостатак историјских извора. Из тих разлога се о бројним стварима које су чиниле свакодневницу може причати само уопштено. Зна се да је најјачи утицај на српску средњовековну културу имала суседна византијска и да се тај утицај повећава од времена краља Милутина. У време краља и цара Стефана Душана долази до великих промена у држави које су свакако могле утицати и на свакодневницу властеле. Не може се тачно прецизирати како је приватни живот властеле изгледао у Душаново време, већ се то може назирати уопштено, често са упоређивањем истих сегмената у ранијем и каснијем периоду или упоређивањем са суседним државама.

Властела је најчешће живела у породичним домовима који су могли скромни код ситне властеле до велелепних код оних моћнијих и богатијих. Властеоске породице су биле шаренолике и могле су живети у вишечланим породицама које су бројале више генерација. Реч кућа је у средњовековној Србији имала два значења, једно је идентично данашњем и означава објекат за становање а друго је означавало породицу. У даљем тексту реч кућа ће бити коришћена само у данашњем значењу док ћемо за друго значење користити термин породица. Властеоски домови били су различити, подаци о њима у писаним изворима су сиромашни тако да би у реконструкцији доста помогла археолошка истраживања. Ситнија властела је живела у кућама док су моћније велможе имале своје дворове. Археологија није дала доста података о властеоским дворовима и кућама јер нема много истражених налазишта те садржине.²⁴⁶ У таквим кућама је могла живети једна ужа или шира породица. Појава домазетства у средњовековним породицама је била честа. Властеоске куће су свакако биле велелепније од себарских и њихова уређеност и богатство је зависило од могућности домаћина. Материјали за прављење кућа били су разноврсни, ишли су од дрвета до камена. Доста је било и градске властеле који су своје куће имали на територији града, овакве појаве су најчешће у приморским градовима. Куће су биле уређене и могле су имати врт.

²⁴⁶ М. Поповић, „Двор владара и властеле“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 47.

Моћније велможе су имале своје замкове и двореве за које се може претпоставити да су ипак били нешто сиромашнији од владарских. Података о властеоским дворовима нема много и очекује се да би у расветљењу тог проблема могла помоћи детаљнија истраживања дворова као што су они у Добруну, Липовцу и Петрусу.²⁴⁷

Питање одевања се може реконструисати уз помоћ сиромашних археолошких остатака гардеробе али највише уз помоћ ликовних представа на фрескама. Постоји више властелоских портрета сачуваних на фрескама од којих је већина ликова аутентично представљено.²⁴⁸ Гардероба је била разнолика и они костими коришћени у време Немањића представљају мешавину народног стила са византијским, западноевропским, источњачким и приморским.²⁴⁹ Гардероба је могла бити домаће производње или из увоза, најчешће из приморских градова. Главни материјали за производњу одела били су свила, вуна, лан, памук и крзна.²⁵⁰ Различити друштвени слојеви су могли носити одевне предмете сличних карактеристика али уз велике разлике по питању квалитета материјала и украса на њима. Неки од познатих скупљих материјала били су аксамит и хаздија.²⁵¹ Добри кројачи су били веома цењени и тражени. Најпопуларније боје су биле црвена и пурпурна мада је било и других. Мушки властеоски костим је углавном био сачињен од тесно скројене хаљине са краћим или дужим а суженим рукавима, украшеним златотканим тракама и копчањем са предње стране.²⁵² Овакав модел костима се зове кавад и са њим се могу видети фреске Душанових властелина: војводе Дејана Манијака у Кучевишту, Јована Оливера у Леснову, Јована Просеника у Охриду, Јована Драгушина у Полошком и Градислава Сушенице у Трескавцу.²⁵³ Занимљив је доста велелепни портрет Јована Драгушина који је представљен као деспот у својој задужбини иако он није носио то звање.²⁵⁴ Ђорђе Остоуша Пекпал је у Дечанима представљен са специфичном краћом хаљином која мало прекрива колена, овакав костим је био ближи оном који је властела могла носити свакодневно.²⁵⁵ Такође чест одевни предмет био је и плашт. Други чест тип кроја властеоског костима се среће код Петра Брајана у Каранској Белој цркви са оделом

²⁴⁷ М. Поповић, „Двор владара и властеле“..., 47.

²⁴⁸ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 105.

²⁴⁹ Б. Поповић, Б. Цветковић, „Одевање и кићење“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 368.

²⁵⁰ *Исто*, 369.

²⁵¹ *Исто*, 370.

²⁵² *Исто*, 381.

²⁵³ *Исто*, 381-382.

²⁵⁴ И. Ђорђевић, *Нав. дело*, 119.

²⁵⁵ Б. Поповић, Б. Цветковић, *Нав. дело*, 382-383.

преклопљеним на грудима, док су му рукави заденути за појас, овај мало другачији модел се назива лапасац.²⁵⁶ Властеоске инсигније су биле појас са заденутом марамicom, скиптар и капа.²⁵⁷ Највише велможе са достојанством деспота, севастократора и кесара носиле су посебне врсте венаца, мањих круна.²⁵⁸ Сачуване су четири представе велможа са крунама.²⁵⁹ Већ поменути појас је био веома важна инсигнија и статусни показатељ једног властелина. Био је прављен од разних финих материјала, понекад и од златних плочица. Зна се и за случај жупана Вратка који је свој појас користио као залог за задужење у Дубровнику, што је јасан показатељ значаја овог предмета.²⁶⁰ Такође до данас је остао сачуван појас Бранка Младеновића са текстом и украсима у виду његове хералдичке представе.²⁶¹

На основу представа властелинки уочава се да су оне имале три основна одевна предмета: доњу хаљину или кошуљу, горњу главну хаљину и плашт.²⁶² Горња хаљина је често била украшена орнаментима, бисерима и драгим камењем. Жене су представљане са крунама, венцима или почелицама на глави.²⁶³ Младе девојке су могле бити представљене гологлаве што никако није био случај са удатим женама.²⁶⁴ Жене су носиле и накит међу којим се истичу велелепне наушнице.²⁶⁵

Врло мало извора је сачувано који могу говорити о образовању у средњовековној Србији, што свакако не значи да оно није било присутно. Образовање се у то време углавном своди на писменост.²⁶⁶ Такође образовање је углавном било заступљено у црквеним и властеоским слојевима. Уз то и државни апарат и вршење државних служби захтевало је писменост. Готово извесно делује и претпоставка да су становници градова били у већем проценту писмени него они у руралним срединама.²⁶⁷

Сама властела, нарочито она крупна и она што је обављала државне послове, морала је бити у одређеној мери писмена. Претпоставља се да су они још од малена у

²⁵⁶ Б. Поповић, Б. Цветковић, *Нав. дело*, 384.

²⁵⁷ *Исто*, 386.

²⁵⁸ М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царавања“..., 532.

²⁵⁹ Д. С. Павловић, *Представе властелинки у српском зидном сликарству у доба Немањића*, Зборник Народног музеја Београд XXIII/2, Београд 2018, 16.

²⁶⁰ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Нав. дело*, 49.

²⁶¹ Б. Поповић, Б. Цветковић, *Нав. дело*, 380.

²⁶² Д. С. Павловић, *Нав. дело*, 12.

²⁶³ *Исто*, 16.

²⁶⁴ Б. Поповић, Б. Цветковић, *Нав. дело*, 388.

²⁶⁵ Д. С. Павловић, *Нав. дело*, 18.

²⁶⁶ А. Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 10.

²⁶⁷ *Исто*, 15.

дворовима или кућама својих родитеља започињали своје образовање. За њихово образовање су се бринули приватни учитељи или локални образовани монаси.²⁶⁸ Зна се и да су деца моћније властеле као и потомци ситније али амбициозне властеле као млади одлазили на владарев двор одакле су могли напредовати у државној служби. Претпоставка је да су се и на владаревом двору налазили учитељи који су се старали о образовању младе властеле кроз учење ратне вештине, понашања, читања и писања, лепих вештина, музике и плеса.²⁶⁹ Читање је сигурно била честа пракса у приватном животу властеле. Читана дела су била шаренолике природе, од црквених дела, апокрифа, хроника, летописа, путописа, посланица, житија, до романа као што су роман о Троји, роман о Александру Великом и роман о Тристану и Изолди.²⁷⁰ Реално изгледа да је постојала и домаћа витешка литература али о томе нема сачуваних података.²⁷¹ Свакако су постојале и приватне библиотеке али сведочанства о њима се јављају тек знатно касније.²⁷² Сем световних књига на основу малобројних сачуваних извора се закључује да је била присутна и световна преписка путем писама.²⁷³

Средњи век, нарочито у Србији у основи саджи једно дубоко религиозно друштво. Срби су христијанизовани великим делом до краја IX века, од тад па на даље њихова приврженост вери се непрестано повећава. Вера је била присутна од самог рођења човека па до његове смрти. Све се везивало за цркву и милост Божију. Редован одлазак у цркву, присуство богослужењима као и самостална молитва били су свакодневна појава. Код саме властеле, што се нарочито уочава у њиховим задужбинама, били су присутни култови светитеља ратника, светих архангела, светог Ђорђа, светог Димитрија, као и других светитеља за које се може узети ратна конотација. Приврженост светитељима ратницима се лако може разумети када се има у виду да је једна од основних обавеза властеле била управо она војна. Вера се испољавала и кроз верске обреде који су обављани приликом рођења односно крштења детета, венчања, смрти и сахране и оне чешће као што су исповест и причест.

Крштења су се као и венчања обављана у цркви и била су јавна, тајна венчања била су забрањена. Изузев црквеног обреда крштење и венчање су били незамисливо без

²⁶⁸ А. Веселиновић, *Нав. дело*, 15.

²⁶⁹ *Исто*, 14-15.

²⁷⁰ И. Шпадијер, „Живот са књигом“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 461.

²⁷¹ А. Веселиновић, *Нав. дело*, 15.

²⁷² И. Шпадијер, *Нав. дело*, 463.

²⁷³ А. Веселиновић, *Нав. дело*, 16.

веселја и гозбе. На свадбеним гозбама су били обавезни и забављачи у виду музичара, играча и плесача.²⁷⁴ Такве свадбене свечаности су могле трајати од једног до неколико дана. Религиозност је сем рођења детета, склапања бракова пратила и завршетак људског живота. Након смрти човек је сахрањиван уз служење опела и молитву. Властела се могла сахрањивати у кругу оближње цркве или оне цркве којој су били ктитори, или на гробљима која су и сама сматрана светим, култним местима.²⁷⁵ Након сахране давале су и даће у одређеним временским размацама. На крају је подизан и сам надгробни споменик који заједно са гробом покојника представља тачку комуникације са умрлим и оностраним светом.²⁷⁶ Један од видљивијих исказатеља побожности властеле била је и задужбинарска делатност. Ова делатност је богаћењем властеоског слоја била чешћа и знатно је присутна у време владавине Стефана Душана.

Уз све обавезе, било војне, управне, радне и породичне властела је имала и слободног времена које су проводили по свом нахођењу, складно личним интересовањима. Поред личних молитви, читања књига и одмарања постојали су и други видови разоноде. Сходно црквеном календару постојали су празници, дани у које се није радило. Често су на такве празнике по градовима били организовани панађури и тргови. На ова дешавања су одлазили сви па и властела. Ови догађаји су обиловали трговањем, дружењем и разговорима. Уз то могле су се видети и разне глумачке представе и тркачке игре.²⁷⁷ Постојали су различити типови забављача²⁷⁸ поред глумаца, плесача и музичара јављају се и мечкари, обајници кротитељи змија и акробате.²⁷⁹ Један од најпопуларнијих видова забаве су били плес и музика. Најчешћи тип плеса у средњовековној Србији било је коло отвореног или затвореног типа.²⁸⁰ Коло се играло уз звуке музичких инструмената међу којима су предњачили ударачки инструменти. Овакви видови разоноде су се могли одвијати јавно у време празника, у време прослава или у време гозби на двору владара или властеле.

²⁷⁴ С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005, 166.

²⁷⁵ Ј. Ердељан, „Погребни обреди и надгробна обележја“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 443.

²⁷⁶ *Исто*, 442.

²⁷⁷ С. Бојанин, *Нав. дело*, 247.

²⁷⁸ Реч забава је у средњем веку имала другачије значење од данашњег и означавала је узнемиравање, у тексту се реч забава користи у данашњој конотацији.

²⁷⁹ С. Бојанин, *Нав. дело*, 279-282 и 286-287.

²⁸⁰ *Исто*, 324.

Популаран вид разоноде међу властелом је био одлазак у лов. Лов је у средњем веку могао бити и потрага за храном као и начин да се заради новац, често од крзана. Ловила се различита дивљач којом су српске шуме биле веома богате. Међу властелом је био популаран лов на јелене и срне а и лов на пернату дивљач уз помоћ соколова.²⁸¹

У средњем веку су били присутни и разни видови надметања. Надметања су могла бити у брзини и то трке: коњске, касачке и пешачке.²⁸² Места на којима су се оваква такмичења одржавала називала су се потечишта и била су привременог карактера, односно није постојала нека посебна грађевина за то као што је био хиподром у Цариграду.²⁸³ Из каснијег периода је сачувано сведочење о трци на коњима под пуном ратном опремом са циљем скидања рукавице са коца, ова игра је посведочена у Приштини на Божић 1435. године.²⁸⁴ Ово сведочење је из далеког периода после Душанове смрти, но може показати тип игре који је такође могао постојати и у његово време можда у нешто измењеном садржају. Мавро Орбин помиње витешке турнире на двору цара Душана, а Лукаревић посебан витешки ред Светог Стефана који је основао Душан.²⁸⁵ Савремених сведочења о томе нема али делује извесно да су оваква такмичења постојала. Поред витешких игара углавном на коњима или оних са мачем постојале су и стреличарске игре. У њима се такмичило у прецизности коришћењем лука или самострела. У народној епској поезији у песми Женидба Душанова сачуван је помен нишањења стрелом кроз прстен у јабуку што је био чест вид такмичења у средњем веку.²⁸⁶ Све ове игре, тркачке и витешки турнири, су уз циљ разоноде доприносиле у одржавању и вежбању војних вештина у мирнодопским временима.

Закључак

Цар Душан је проширио и ојачао српску државу, прокламовао царство и био један од најмоћнијих владара свог времена. Овај период просперитета захвата и све

²⁸¹ С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, Историјски гласник 1-2, Београд 1995. 55.

²⁸² С. Бојанин, *Нав. дело*, 344.

²⁸³ *Исто*, 343.

²⁸⁴ К. Лиречек, „Витешке игре у средњовековној Србији“, у: *Зборник Константина Лиречека I*, Београд 1959, 413.

²⁸⁵ С. Бојанин, *Нав. дело*, 354-355.

²⁸⁶ *Исто*, 365.

српско становништво. Повлашћени слој становништва, властела достиже нове успоне и огромну моћ. Ова властела је била носилац војних активности и стабилности земље. Душанова властела је била многобројна и разноврсна, било је ту различитих моћника, војсковођа, функционера, Срба, Грка, Немаца... Њихов статус је био дефинисан правним актима између осталих и Душановим закоником који је прецизно дефинисао права и обавезе властеле. Велможе су и у ово време имале сигурност која се огледа у личном земљишном поседу и зависном становништву које им је обезбеђивало егзистенцију и материјална добра.

Међу тадашњом властелом се истичу бројни моћници који су верно служили Душана а он је то ценио и богато награђивао. Било је ту чувених деспота, севастократора, кесара, логотета, војвода, челника и многих других функционера и моћника. Они су пратили и потстицали свог сизерена на даље напредовање и ширење. То је допринело како богатству целокупне државе тако и њиховом личном. Тадашња крупна властела представља најмоћније људе тог времена којима се својевремено обраћао и сам римокатолички папа²⁸⁷. Ова новостечена моћ и богатство се огледа у утицају и могућностима великаша што се између осталог уочава и у повећању ктиторских делатности племића. Тако да је веома јасно видљиво да је успон Душанове државе био у директној спрези са узлетом и процватом његове властеле.

Властела је кроз цео средњи век обликовала српску државу и чинила једну од главних основа на којој је она почивала. У време краља и цара Душана она представља главни стуб и носилац ширења и просперитета државе. Властеоски слој је толико ојачао да након Душанове смрти нешто мање чвршћа владарска стега његовог наследника Уроша није могла дуго да одржи њихову жељу за влашћу. Убрзо наступа период децентрализације и сецесије који ће довести до пропасти српског царства. То никако није био крај за српске велможе које оснивају своје обласне државе а на крају ће и последњи српски средњовековни владари бити из две династије које су свој успон почеле под царем Душаном, то су потоње династије Лазаревића и Бранковића.

²⁸⁷ Папски престо се у Душаново време налазио у Авињону у Француској, овај период се у римокатоличкој историји назива и Авињонским ропством папа (1305-1378).

Историјски извори

Византијски извори за историју народа Југославије том VI (ур. Ф. Баришић и Б. Ферјанчић), Византолошки институт САНУ, Београд 1986.

Душанов законик, (пр. Ђорђе Бубало), Завод за уџбенике, Београд 2010.

Д. Живојиновић, *Простагма краља Душана кефалији Рајку*, Стари српски архив, књ. 10, Београд 2011, 29-36.

Д. Јечменица, *Друга Стонска повеља краља Стефана Душана*, Стари српски архив, књ. 9, Београд 2010, 51-61.

Д. Јечменица, *Писмо жупана Милтена и Ружира којим позивају Дубровчане на станак*, Стари српски архив, књ. 14, Београд 2015, 9-21.

Д. Јечменица, *Прва Стонска повеља краља Стефана Душана*, Стари српски архив, књ. 9, Београ 2010, 25-50.

Д. Јечменица, *Разрешница краља Стефана Душана за дубровачко трговачко друштво Вукасовић-Лукаревић-Гучетић*, Стари српски архив, књ. 8, Београд 2009, 37-44.

И. Коматина, *Повеља цара Стефана Душана манастиру Хиландару*, Стари српски архив, књ. 13, Београд 2014, 207-218.

С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, Стари српски архив, књ. 9, Београд 2010, 75-86.

Литература

М. Алексић, *Реформа српске војске у време Стефана Душана*, Војно-историјски гласник 2/2015, Београд 2015, 9-32.

М. Благојевић, „Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 372-388.

М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Службени лист СРЈ, Београд 2001.

М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царевања“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 524-540.

М. Благојевић, „Казнац“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 268.

М. Благојевић, *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас CDX Српске академије наука и уметности Одељење историјских наука, књ. 14, Београд 2008, 1-40.

Д. Богдановић, „Душаново законодавство“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 557-565.

С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005.

Ђ. Бубало, „Владоје“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, 2006, 251.

Ђ. Бубало, „Јован Оливер“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 437-438.

Ђ. Бубало, „Ковач“, у: *Српски биографски речник*, 5, Кв-Ма, Нови Сад 2011, 111.

Ђ. Бубало, „Нестонг, Дука, Григорије“, у: *Српски биографски речник*, 7, Мл-Пан, Нови Сад 2018, 281.

Ђ. Бубало, „Палман“, у: *Српски биографски речник*, 7, Мл-Пан, Нови Сад 2018, 842.

Ђ. Бубало, „Прељуб“, у: *Српски биографски речник* 8 (у штампи).

Ђ. Бубало, „Прибац“, у: *Српски биографски речник* 8 (у штампи).

А. Веселиновић, „Образовање у средњовековној Србији“, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 9-19.

М. Динић, *Душанова царска титула у очима савременика*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 87-118.

И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Филозофски факултет у Београду, Београд 1994.

Ј. Ердељан, „Погребни обреди и надгробна обележја“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 419-446.

М. Ивановић, *Властела у житијима архиепископа Данила II*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX, Деспотовац 2018, 171-183.

М. Ивановић, *Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића*, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, Београд 2019, 451-502

Д. Јечменица, *О времену увођења младог краља Стефана Душана у управне надлежности у Зети*, Архивски записи год. 19 бр. 2, Цетиње 2013, 155-166.

К. Јиречек, „Витешке игре у средњовековној Србији“, у: *Зборник Константина Јиречека I*, Београд 1959, 413-416.

Д. Кораћ, *Света Гора под српском влашћу 1345-1371*, ЗРВИ 31, Београд 1992, 9-199.

М. Маловић Ђукић, „Мекша, Марин“, у: *Српски биографски речник*, 6, Мар-Миш, Нови Сад 2014, 361-362.

С. Мешановић, *Још једном о Калистовој анатем*, ЗРВИ XXIX-XXX, Београд 1991, 222-230.

Р. Михаљчић, „Властела“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 87-89.

Р. Михаљчић, „Властеличићи“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 91-92.

Р. Михаљчић, „Вукосав“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 469.

Р. Михаљчић, „Јован Комнин Асен“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 434-435.

Р. Михаљчић, „Ставилац“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 693-694.

С. Мишић, „Властелинство“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 89-91.

С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд 2014.

С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, Историјски гласник 1-2, Београд 1995, 51-66.

Г. Острогорски, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 79-86.

Д. С. Павловић, *Представе властелинки у српском зидном сликарству у доба Немањића*, Зборник Народног музеја Београд XXIII/2, Београд 2018, 9-27.

М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 218-245.

М. Поповић, „Двор владара и властеле“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 29-63.

Б. Поповић, Б. Цветковић, „Одевање и кићење“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 367-393.

Ђ. Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаи из Врања*, Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба, Нови Сад 1967, 152-157.

Г. Томовић, „Жупан“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 197-198.

С. Ћирковић, „Алтоман“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004, 133-134.

- С. Ћирковић, „Болеслава“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004, 696.
- С. Ћирковић, „Војислав Војиновић“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 293.
- С. Ћирковић, „Вратко“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 319.
- С. Ћирковић, „Вукша“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 502.
- С. Ћирковић, „Гојко“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 731.
- С. Ћирковић, „Дабижив“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-З, Нови Сад 2007, 29.
- С. Ћирковић, „Драгоје Анагност“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-З, Нови Сад 2007, 380.
- С. Ћирковић, „Ђурађ Остоуша Пекпал“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-З, Нови Сад 2007, 621.
- С. Ћирковић, „Ђурађ Повика“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-З, Нови Сад 2007, 621.
- С. Ћирковић, „Исак Нићифор“, у: *Српски биографски речник*, 4, И-Ка, Нови Сад 2009, 195-196.
- С. Ћирковић, *Област кесара Војихне*, ЗРВИ 34, Београд 1995, 174-184.
- С. Ћирковић, Р. Михаљчић, „Освајања и одолевања: Душанова политика 1346-1355“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 541-556.
- Р. Ћук, „Бућа, Никола“, у: *Српски биографски речник*, 1, А-Б, Нови Сад 2004., 909-910.
- Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Посебна издања САНУ, књ. 336, Византолошки институт, књ. 8, Београд 1960.

Б. Ферјанчић, „Освајачка политика краља Душана“, у: *Историја српског народа I*, Београд 1994, 511-523.

Б. Ферјанчић, „Пронија“, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 589-591.

Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, Зборник Филозофског факултета XI-1, Београд 1970, 255-269.

Б. Ферјанчић, *Стефан Душан и српска властела у делу Јована Кантакузина*, ЗРВИ 33, Београд 1994, 589-591.

Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар 1331-1335*, Београд 2005.

Г. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, VIG 1, Београд 1967, 141-168.

И. Шпадијер, „Живот са књигом“, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, (пр. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 447-470.

М. Шуица, „Градислав“, у: *Српски биографски речник*, 2, В-Г, Нови Сад 2006, 764.

М. Шуица, „Димитрије“, у: *Српски биографски речник*, 3, Д-З, Нови Сад 2007, 198.

М. Шуица, *О кесару Гргуру*, ЗРВИ 34, Београд 1995, 163-173.